

**STEVO
ČOLOVIĆ**

Milan Đoković

Milojko Đoković

*Biblioteka LEGENDE dobitnik je Povelje »4. jul«
— najvećeg društvenog priznanja za doprinos
u gajenju revolucionarnih tradicija
naroda i narodnosti Jugoslavije*

MILAN ĐOKOVIĆ
MILOJKO ĐOKOVIĆ

Stevo Čolović

ŽIVOTNI PUT I REVOLUCIONARNO DELO

Gornji Milanovac, 1980.

Biblioteka »Legende« XII kolo
ISTAKNUTI REVOLUCIONARI JUGOSLAVIJE

Porodica

Kad se od Arilja, putem prema Grivskoj i Kruščici, krene uz Rzav, gore u brdima, na osmom kilometru od varošice, nalazi se Radobuda — selo voćara i stočara, bistrih i naprednih poljoprivrednika.

Nekada siromašno, zbog nemanja ziratne zemlje u ravnici, ovo selo se borilo sa brojnim teškoćama, posebno sa elementarnim nepogodama. Veliki snegovi zimi, kiša i grad leti, uvek su umanjivali prinos, pa su ljudi teško živeli. Tako su im radne navike, snalažljivost i bistrina, često ostajali bez vidnijih rezultata u napredovanju njihovih domaćinstava.

U tom i takvom brdovitom selu, zaklonjenom od saobraćajnica i savremenijeg života, u staroj i trošnoj kući Milenka i Perke Čolović, 7. marta 1910. godine po novom (22. februara po starom) kalendaru, rođen je sin Stevan, koga će kasnije, drugovi u školi i ostali kad odraste, iz milošte zvati Stevo.

Milenko Čolović, otac Stevov, bio je pre prvog svetskog rata praktikant u Sreskom načelstvu u Arilju, a izvesno vreme i opštinski delovođa u Radobudi. Dosta je čitao i pisao. Bio je, kažu, vatreni pristalica ideja Svetozara Markovića, Vase Pelagića i drugih socijalista. Zbog toga je zatvaran i proganjan. Kad je Milenko iz političkih razloga emigrirao u Grčku, imovina mu je prodana. Otuda se vratio 1903. godine. Tada je pričao da se najviše zadržao u Solunu, mada je bio i u nekim drugim mestima ove susedne zemlje.

Milenko se prvi put oženio u Arilju. S prvom ženom je imao dvoje dece: ćerku Angelinu, koja se kasnije udala za Ristivoja Jovanovića Makanju, trgovca iz Arilja, i sina Dragoljuba, koji je mlad otišao u Beograd i nije se vraćao u zavičaj. Prva Milenkova žena je umrla u Arilju, posle čega je on otišao u Radobudu da živi. Tu se upoznao sa Perkcom, koja

je bila prva žena Rajka Stanisavljevića, pa je ostala udovica. Milenko se sa njom i oženio pa su živeli u kući pokojnog Rajka Stanisavljevića (kuća je sada vlasništvo Spasoja Stanisavljevića). Ona je stara, neobična po izgledu, nalazi se u jednoj strani, ispod puta za selo Grivsku. Tu se Milenko oženio i tu je živeo.

Zanimljiv detalj ispričala nam je Vukosava Čolović, iz Arilja, kad smo razgovarali o ovoj porodici. Ona kaže da su njena majka Mileva i Stevova majka Perka rođene sestre, a njen otac Zdravko i Stevov otac Milenko — rođena braća. Dakle, dva rođena brata uzeli su dve rođene sestre. Inače, Stevova majka Perka je rodom iz susednog sela Latvice, iz porodice Živanića, a Stevo je rođen u toj staroj kući Rajka Stanisavljevića u selu Radobuđi.

Stariji Radobuđani kažu da je Milenko Čolović bio dobar čovek i vredan poljoprivrednik. On je jedini, u to vreme, u ovom brdovitom i tada zabačenom selu, podigao i uredio voćnjak koji je služio za primer. Milenko je iznenada umro 1915. godine, kad je Stevo imao samo pet godina.

Školovanje

O školovanju Steva Čolovića sačuvao je svoje beleške njegov učitelj Dragić Pantović, penzioner na Bukovici kod Ivanjice. Bilo je to 1916. godine, za vreme okupacije, kada su roditelji dva sela, Radobuđe i Grivske, zamolili Dragića Pantovića, još nesvršenog učitelja, da im uči decu da ne bi pešačila čak u Arilje. Dragić je, inače, iz susednog sela Grivske, a taman je bio pobegao sa Kosova, gde su takođe vladali okupatori. Mladi učitelj je prihvatio želju svojih zemljaka, ali se i plašio odmazde okupatora. Zato je predložio, što su seljaci i prihvatili, da se školovanje organizuje ilegalno. Po lepom vremenu nastava bi se izvodila u prirodi, u nekom proplanku šume, uz obezbeđenje patrolne službe, a po kiši u staroj opštinskoj zgradi (brvnari).

Učitelj je dobijao za svakog đaka po deset austrijskih kruna mesečno. Tako je i počelo ovo ilegalno školovanje. Roditelji su jednom mesečno slali novac, a učitelj je organizovao nastavu za 37 đaka iz ova dva sela. I roditelji i đaci su vodili računa da ne naiđu okupatorske vlasti, odnosno austrijski žandarmi.

Kao bistar dečaćić, Stevo je određen za rukovodioca patrolne službe. On je to radio savesno i s voljom. Tako je jednog letnjeg dana, 1916. godine, patrolirajući po šumi Tisovici, sa svojom malom patrolom, naišao na grupu naoružanih ljudi. Bili su to borci iz Topličkog ustanka Mašana Stojovića. Sa Mašanom su bili Boško i Lazar Mirović, Gojko Bjelica, Marko Krivokapić, Jovan Vuković i Đorđe Lakićević. Svi su oni sa potrolom došli u Radobuđu, a potom prešli u moravički kraj, u okolinu Ivanjice, gde su kasnije u borbama izginuli.

Daci su dobro učili bez obzira što su uslovi školovanja bili dosta teški pod okupacijom. Čak je te zime vladala glad, pa nije bilo lako ni roditeljima ni deci. Kod učitelja su sačuvane zabeleške iz tog doba, pa se iz njih mogu saznati imena đaka. Najbolji učenici su bili Stevo Čolović i Milovan Savić. Stevo je odmicao iz svih predmeta, a naročito iz istorije, matematike i srpskog jezika. Bila je, kaže učitelj Pantović, prava milina slušati ga kad priča i to sa razumevanjem, sa svojim zapažanjima, kao da je u nekim događajima iz istorije i sam učestvovao. Bilo je to vreme kad nije bilo školskog raspusta ni zimskog odmora. Znači, čim se završi jedno gradivo, odmah počinje drugo. Stevo je zakazivao i takmičenje svojim vršnjacima — Milovanu Saviću, Dragoslavu Jojiću, Siniši Savoviću, Branku Radojeviću, Milici Milovanović, Danilu Krdžiću, Milosavi Kaljević i drugima.

Po sećanju učitelja Dragića Pantovića, Steva su još tada krasile vrline: poštenje, otvorenost, druželjublje, nastojanje da se dokaže istina... On je još tada prezirao sebičnjake i lažove. Želeo je da svi njegovi drugovi budu dobri đaci, da znaju sve predmete, da budu druželjubivi. Napamet je znao mnoge junačke pesme, a posebno su ga interesovale sve prirodne pojave, pa je stalno postavljao pitanja.

Zanimljiv je slučaj sa sinom opštinskog delovođe Radenka Jojića. Naime, taj njegov sin, Vitomir, izdvajao se od ostalih đaka da bi sam jeo, dok su drugi gladovali, ili su imali samo parče suva hleba. Stevo je to prezirao i nekoliko puta opominjao ovog đaka da tako ne radi. Naročito je bio ljut kad je čuo da ništa ne deli svojim drugovima, đacima, već da vraća kući čanak sa sirom i kajmakom, kao i hlebom. Jednog dana je Stevo prosuo ostatak sira

i kajmaka u prašinu, pa je ovaj đak pozvao učitelja Pantovića da interveniše.

»Jesi si ti prosuo mrs?« — pitao je uča Steva.

»Jesam«.

»Zašto si to uradio?«

»Nije on kriv, učitelju, prosuo je nehotice« — uzviknuli su Stevovi drugovi, koji su dotrčali da vide šta će biti.

»Tišina, nisam vas ništa pitao, već njega« — odgovorio je učitelj i upro pogled u Steva.

»Nije nehotice, učitelju« — odgovorio je Čolović. — »Sve ću vam reći pošteno. Vitomir je sebičan i lukav. Svaki dan donosi u školu kajmak i pogaču. Umesto ono što mu ostane da podeli đacima, on to vraća kući, a drugovima ne da ni jedne mrvice. I dok svi drugi dele to što imaju, on ovde jede krijući, a kući vraća sve što mu ostane. Zato sam mu prosuo čanak, pa vi uradite sa mnom šta hoćete...«

Tako je ostao zabeležen ovaj detalj, mada ima i drugih. Učitelj je zapisao da je bilo dana kada je Stevo gladovao, ali i onih kada mu je sestra po ocu Angelina iz Arilja slala nešto za jelo. To je uticalo i na učitelja Pantovića da uči besplatno Steva, pošto je bio siroče. On je, kaže, bio u dobrim odnosima s njegovim ocem Milenkom, kao i s Krsmanom Stanisavljevićem, koji mu je bio zet, pa je oslobodio plaćanja Steva Čolovića, Luku Stanisavljevića i Danila Krdžića, jer je i on bio siroče.

Učitelj Pantović kaže da je ova grupa đaka završila dva razreda osnovne škole u Radobuđi — jedan pod okupacijom, a drugi u slobodi — 1918. godine. Te, druge, godine došao je školski nadzornik Ljubo Smiljanić iz Užica i prisustvovao propitivanju đaka. Učitelj je pitao, a školski nadzornik slušao odgovore. Obojica su tada bili zadovoljni uspehom, pa je nadzornik Smiljanić zahtevao da se najbolji učenici obavezno pošalju u Arilje na dalje školovanje. Tako je i bilo.

Druga dva razreda osnovne škole Stevo Čolović je završio u Arilju, idući pešice, svakog dana, po osam kilometara u odlasku i toliko u povratku. I u Arilju, kao i u svom rodnom selu, ispoljio je osobine koje su ga krasile. Bio je radan, vredan, marljiv i uporan, ali vrlo smeo da reaguje na nepravdu i otvoren da pita sve što ne zna. Sa odličnim uspehom

je završio i druga dva razreda osnovne škole, bez obzira na dosta vremena provedenog u pešačenju od škole do kuće i obratno.

Milenko i Perka su, pored Steva, imali još jednog sina — Miloša. Posle njegovog rođenja naprasno je umro Milenko, pa se godinu dana kasnije Perka preudala za Milutina Krčevinca iz Radobuđe. Ona je, prema kazivanju Vukosave Čolović, koja je s njima u rodbinskim odnosima, u novi dom povela oba sina — Stevana i Miloša. Pošto nije mogla da gleda oboje dece u novom domu, Perka je Stevana odvela u Brekovo, u porodicu Kovačevića, da tu služi kod Milutinove snahe, koja je rođena u ovom selu i udata u Radobuđu. Stevov mlađi brat Miloš ostao je tada kod majke i očuha, ali je umro u trećoj godini. U selu se pričalo da je dete umrlo zbog slabe nege.

Stevo Čolović je izvesno vreme živio u brdovitom selu Brekovu, čuvajući stoku, ali je otuda pobegao. Pošto je saznao da mu je mlađi brat umro, Stevo je osetio da kod očuha neće biti hleba ni za njega. Zato se odlučio da ide na izučavanje trgovačkog zanata. Došao je u Arilje, kod Voja Jelića, trgovca, i kod njega proveo dve godine. Tu je kao šegrt osetio i na svojoj koži šta znači eksploatacija i zašto se protiv nje treba boriti.

Još dok je radio u Arilju, Stevo je žudeo za većim znanjem i za većim gradom. On je znao da u Užicu, kao trgovac, radi Stojan Krčevinac, koji je rođen u Radobuđi, pa je došao kod njega da nastavi učenje trgovačkog zanata. Međutim, posle izvesnog vremena, koje je proticalo u još žešćoj eksploataciji mladih radnika, Stevo Čolović je napustio grad na Đetinji i prešao u Beograd.

Samački život u Beogradu

Za upoznavanje Stevovog privatnog života u Beogradu poslužili smo se najpouzdanijim izvorima: podacima Centralne prijavnice, Stevovom izjavom na suđenju januara 1929, njegovim člankom u »Trgovačkom pomoćniku« 1926, kao i izjavama njegovih partijskih drugova: Spasenije Cane Babović, Svetislava Stefanovića Čeće, Stevana Boljevića i Cvetina Mihailovića. Sve to pomoglo nam je da sagledamo kako se Stevo snašao u novoj sredini, odnosno kako je živio u Beogradu. Bila je to velika promena u ži-

votu ovog mladića, jer je do tada bio upoznao samo Arilje i Užice. Beograd je predstavljao ne samo novo područje, već i veliku složenicu, u kojoj se trebalo snaći i opstati.

»Ja živim u Beogradu od marta 1923. godine« — izjavio je Stevo, 15. januara 1929. godine, kada su ga saslušavali neposredno posle hapšenja.

U Centralnoj prijavnici pronašli smo da se u Beogradu prijavio tek 1924. godine kao samac kod Nestora Čipapulosa (Balkanska 68). U ovoj evidenciji vođen je 1925. kod V. Dimitrijevića (Sarajevska 6 c), iste godine kod Draga Aleksića (Balkanska 42). Naredne (1926) stanovao je kod Zorke Mirković (Bosanska 44) i u Prestolonaslednikovoj 6 (danas ulica Maksima Gorkog). I, najzad, 1927. kod Živka Stojanovića (Skadarska 4).

Centralna prijavnica nema više podataka, a zna se da je Stevo živio u Beogradu sve do hapšenja, 1929.

Kada je saslušan i kada mu je kao adresa stana uzeta Skadarska broj 4, Stevo je izjavio:

»Svoj stan u Skadarskoj ulici broj 4 napustio sam još 1. maja 1928, jer nisam mogao da ga plaćam«.

Upitan da to malo поближе objasni, dodao je:

»Od 1. maja 1928. nisam imao stalnog posla. Spavao sam gde sam kad mogao, pošto nisam imao stalnog posla i zarade«.

Bilo je sve jasno: ako je radio i primao platu, bilo je mogućnosti da se plaća i stan. Kad je bio bez posla, Stevo je stanovao kod svojih drugova, koji su ga delimično i izdržavali, odnosno materijalno pomagali da bi mogao da živi. Zna se da su mu materijalnu pomoć davali Miloš Matijević Mrša, Svetislav Stefanović i Stevan Boljević, a kad god su sastanke održavali kod Spasenije Cane Babović, njeni su se uvek postarali da se nešto spremi i za večeru (ti su sastanci najčešće držani noću).

Zna se da je Stevo u Beogradu završio Trgovačku školu Beogradske trgovačke omladine. Školske 1925/26. pohađao je i završio, sa odličnim uspehom, prvi razred. Dobio je i posebnu Pohvalnicu kao jedan od učenika koji preko godine nije imao nijedan izostanak, ni kaznu, a položio je sve ispite. Prvi razred tada je imao 10 odeljenja. Stevo je pohađao deveto odeljenje, koje je dalo devet odličnih učenika.

Zanimljivo je da je sa područja Užičkog okruga, dakle iz Stevovog šireg zavičaja, u prvi razred bilo upisano 60 Stevovih vršnjaka, koliko je u Beograd došlo na školovanje samo u ovu školu.

Drugi razred Trgovačke škole (1926—27) Stevo je završio s vrlo dobrim uspehom, što se može objasniti njegovom bolešću i operacijom koju je imao.

Opstanak u Beogradu nije bio lak, pa je Stevo bio istovremeno i zaposlen. Iz njegove izjave na saslušanju, doznajemo sledeće:

»Ovde sam radio kod više trgovaca kao trgovački pomoćnik, a najviše kod »Radovića i komp« u Kralja Petra 19 (danas ulica Sedmog jula). Kod ove firme bio sam više od godinu dana. 1925. i 1926. radio sam u Nabavljačkoj zadruzi državnih službenika oko 9 meseci, zatim u Pivari »Bajlon«. Kod »Bajlonija« sam radio do 1. marta 1928, pa sam taj posao napustio i bio besposlen tri meseca, kada sam stupio kod »Keramike«, Kosovska broj 13. u junu mesecu iste godine. Kod »Keramike« sam radio dva meseca, pa sam i taj posao napustio i bio besposlen do septembra meseca, kada sam uhapšen od policije i proteran u mesto rođenja. Iz progonstva sam se vratio posle deset dana...«

Lako je shvatiti da je učenje uz rad predstavljalo velike obaveze za Steva, pogotovu u gradu bez bliskih rođaka, na koje se eventualno mogao osloniti. Da nije bilo dobrih drugova iz SKOJ-a i KPJ, sigurno je da bi Stevo morao da napusti Beograd i da ode ko zna kuda, jer mu se očigledno nije vraćalo u Radobuđu zbog nesređenih porodičnih prilika.

Nevolja je bilo više: besposlica, mala zarada, bolest, progon policije. A kada je radio, bio je izložen eksploataciji.

Dosta podataka o tome doznali smo i iz jednog članka koji je objavljen u »Trgovačkom pomoćniku« (broj 19 od 15. oktobra 1926). Stevo je redakciji lista poslao pismo u kome je opisao svoje nevolje na poslu. Očigledno je da se Stevovo pismo dopalo urednicima lista, pa su ga objavili doslovno, uz svoj komentar kojim ukazuju na ovo pismo kao vrlo karakteristično, jer »jasno ilustruje svu bedu i šikane kojima su izloženi trgovački pomoćnici«.

Stevovom pismu redakcija je dala naslov »I još jedan očajni jauk«, u što smo se lako uverili kada smo ceo tekst pročitali.

Prema ovom članku, Stevo je, krajem jula 1925. godine, stupio kod privatne firme »Radović i komp« kao mlađi pomoćnik, za platu od hiljadu dinara mesečno. Pre stupanja kod ove firme, Stevo je, prema navodima u ovom pismu, imao pet godina prakse (i to tri kao šegrt, a dve kao mlađi pomoćnik), ali mu je, i pored svestranog zalaganja na poslu, samo posle mesec dana, plata smanjena za 100 dinara, navodno zbog ekonomske krize.

Posle smanjenja plate, Stevo je imao i druge nevolje: razboleo se i morao je da ide u bolnicu na operaciju. Kada se obratio Uredu za osiguranje, doznao je da ga poslodavac nije prijavio, pa je tako njegov život bio doveden u pitanje. Po savetu lekara, trebalo je da, posle operacije, provede mesec dana na bolovanju, ali on to nije mogao da iskoristi, već je morao odmah da počne da radi. Bio je toliko iznuren da mu raniji posao nije bio povoljan, pa ga je privatni poslodavac najpre dao na nešto »lakši posao« (pakovao je robu za unutrašnjost!), od kojeg je došlo do pucanja konaca na unutrašnjem delu rane.

Umesto ma kakve nagrade ili bar poštede, Stevo je dobio otkaz, ali ga je gazda, ipak, zadržao na poslu...

Ukazujući na svoje iskustvo, na svoj slučaj, Stevo je pozvao sve trgovačke pomoćnike da se organizuju u svoju sindikalnu organizaciju, kako bi zaštitili svoja elementarna prava kod bezdušnih poslodavaca. Završavajući svoje pismo redakciji »Trgovačkog pomoćnika«, Stevo savetuje svojim kolegama:

»Drugovi, sve vas čeka ista sudbina, zato se skupljajmo što pre u naše klasne organizacije...«

Kako je izgledao jedan od Stevovih stanova najplastičnije nam prikazuje opis sobice u Prestolonaslednikovoj broj 6 (danas ulica Maksima Gorkog). Na tom mestu sada se nalaze magacini za prodavnice na Kalenića pijaci. Stevova sobica nalazila se neposredno uz prodavnicu Nabavljačke zadruge državnih službenika, u kojoj je on radio devet meseci (1925—26).

»To je bila jedna omanja prostorija, koja je služila kao magacin, bez prozora, potpuno mračna, bez patosa, a ulazilo se odmah sa ulice. U toj samoj ćeliji Stevo je imao neki gvozdeni (vojnički) krevet, rasklimatan astalić, jednu hoklicu i lavor sa bokalom. Mesto ormara, na zidu su, na ekserima, visili

mantil, košulja, kravata i druge stvari. Uz sam plafon, koji je bio prilično visok, visila je sijalica. Pored potpunog mraka, ova prostorija nije se mogla ni zagrevati. . . »

Neophodno je znati da je to izgled Stevovog samaćkog stana u vreme kada je već bio zaposlen (krajem 1926), a lako je pomisliti kako su izgledali njegovi raniji stanovi, neposredno po dolasku u Beograd.

Očigledno je da je Stevov privatni život bio vrlo težak, praćen oskudicama i drugim nevoljama. Zauzet poslom, učenjem i političkim radom, Stevo nije ni imao drugog, privatnog života.

U Savezu trgovačkih pomoćnika — prvoj revolucionarnoj organizaciji

Težak život radnika, posebno mladih, Stevo je dobro upoznao u svom zavičaju (najpre Arilju, a potom i u Užicu), gde se školovao, ali je dolazak u Beograd, sa željom da se i dalje školuje, predstavljao novo poglavlje u životu mladog Čolovića. Beograd je bio daleko veći grad od Užica, iz kojeg je došao, ali je zato život u njemu bio mnogo složeniji, pa i teži.

Po prirodi svog poziva, Stevo je postao član Saveza trgovačkih pomoćnika 1926. godine. Prilika je da se podsetimo da je ova organizacija spadala među najstarije sindikalne organizacije u Srbiji (Udruženje trgovačkih pomoćnika osnovano je 25. avgusta 1901. godine). Savez trgovačkih pomoćnika bio je poznat i kao jedna od najborbenijih sindikalnih organizacija. Tu svoju odliku iz vremena do prvog svetskog rata, zadržao je i u periodu posle oslobođenja zemlje.

U Savezu trgovačkih pomoćnika ubrzo je bio zapažen i izabran za člana uprave (1926, 1927. i 1928).

Po mišljenju Stevovih partijskih drugova i saradnika iz tog perioda, kao i radu ostalih drugova u ovoj borbenoj radničkoj organizaciji, Savez trgovačkih pomoćnika bio je u to vreme jedan od najmasovnijih saveza i veoma uticajna organizacija u sastavu Nezavisnih sindikata.

»Novembra 1926. godine — seća se Svetislav Stefanović — Stevo i ja, zbog aktivnosti u Savezu, ostali smo bez posla. Baš tada je izbio veliki štrajk

tekstilnih radnika trikotaže na Karaburmi. To je bila teška i žilava borba. Uprava fabrike i policija najdrastičnijim sredstvima i terorom nastojali su po svaku cenu da slome štrajk... Revolucionarni proletarijat Beograda, aktivno i svestrano pomagao je štrajkače, a od pojedinaca u toj pomoći isticao se i Stevo Čolović. Učestvovao je u štrajkačkoj straži i tukao se sa štrajkbreherima...»

»Krajem novembra 1926. Stevo i ja zaposlili smo se u Nabavljачkoj zadruzi državnih službenika. Ja sam radio u prodavnici u Dečanskoj ulici (sada ulica Moše Pijade), a Stevo na Kalenića pijaci. Uz samu prodavnicu imao je i stan...»

Podsetimo se i još nekih podataka o radu ovog Saveza, kako bismo lakše shvatili rad naprednih drugova koji su politički odgovarali za rad među trgovačkim pomoćnicima.

Savez trgovačkih pomoćnika je bio član Nezavisnih sindikata, kojima su rukovodili komunisti. U beogradskom pododboru Saveza, glavnu reč su vodili mlađi drugovi, komunisti. U upravi su bili: Svetislav Stefanović Čeća, Stevan Čolović i drugi. Savez je najviše radio na obuhvatanju što većeg broja trgovačkih pomoćnika u redove borbenih sindikata (za razliku od drugih sindikata, URS-ovih). Okupljanje je bio samo prvi korak. Sa organizovanim članovima sistematski se radilo na proširenju opštih znanja, na buđenju i negovanju klasne svesti. Činilo se to i radom u radničko-umetničkim grupama »Trgovački pomoćnik« i »Abrašević«, saradnjom na stranicama »Organizovanog radnika« i »Trgovačkog pomoćnika«, listova koji su trgovačkim pomoćnicima bili najbliskiji i najdraži. Njihov »Trgovački pomoćnik« čak je imao veći tiraž nego što je Savez imao članova, što je znak uticaja ovog lista.

U Savezu trgovačkih pomoćnika radila je i posebna partijska frakcija, u čijem su sastavu bili: Branko Solarić, Stevo Čolović i Svetislav Stefanović Čeća.

Kao i druge sindikalne organizacije, i Savez trgovačkih pomoćnika prolazio je kroz sve plime i oseke, koje je pokret imao. Savez se energično borio za bolje ekonomske uslove (povećanje nadnica) i povoljnije životne i radne uslove (skraćenje radnog vremena od »beskonačnog«, odnosno 12 i 14 časova na 10 časova), što je bio veliki uspeh sindikata.

Borba nije bila laka, pa su trgovački pomoćnici često zakazivali i održavali zborove, koji su se lako pretvarali u demonstracije. Posle velikog zbora 1. marta 1928. godine u »Trgovačkoj kafani«, došlo je do sukoba sa policijom, pa je usledilo hapšenje pet trgovačkih pomoćnika: Branka Solarića, Jestrotija Stojanovića, Miodraga Ćirovića, Steva Ćolovića i Radovana Jokića. Oni su predvodili masu demonstranata i najviše se isticali povcima protiv policije. Zato su odležali po 20 dana zatvora.

Ali, nešto zbog velikog neraspoloženja koje je već bilo zahvatilo javnost, a ono je povećano hapšenjem trgovačkih pomoćnika, Uprava grada je bila prinuđena da u javnosti objavi svoje »Saopštenje« kojim je pravdala intervencije svojih organa bezbednosti.

Uhapšene trgovačke pomoćnike odmah je uzeo u zaštitu njihov list »Trgovački pomoćnik«, ali je taj broj policija brzo zabranila.

Borba trgovačkih pomoćnika, koja je naišla na simpatije ne samo u političkim krugovima, već i na stranicama slobodnije štampe, urodila je plodom. Posle dva meseca stupila je na snagu nova uredba koja je određivala radno vreme od 9 i 10 časova, što je predstavljalo veliki uspeh u odnosu na gotovo neograničeno radno vreme koje je bilo u trgovačkim, ugostiteljskim i drugim radnjama. Uspehu borbenog Saveza trgovačkih pomoćnika pomogao je u granicama svojih mogućnosti i borbeni Stevan Ćolović.

Najbolju potvrdu ovog mišljenja nalazimo, pored ostalog i u tome što je stan Steva Ćolovića 1927—28. bio pod stalnom prismotrom policije, a takvu »privilegiju« imali su samo najistaknutiji napredni politički radnici, odnosno protivnici režima, među koje su u to vreme, pored ostalih, spadali: Buda Milutinović, Pavle Pavlović, Milivoje Kaljević, Mihailo Todorović i Rajko Jovanović.

Ćolović postaje skojevac

Među posetiocima Stevovog skromnog stana bio je i Svetislav Stefanović, čije nam sećanje pomaže da rekonstruišemo prijem Steva Ćolovića u Savez komunističke omladine Jugoslavije. Odmah da kažemo da je to bila jedna od životnih želja najvredni-

jih omladinaca koji su pristupili radničkom pokretu. Po sećanju Svetislava Stefanovića, to se odigralo ovako:

»Jedne večeri, krajem marta 1927. navratio sam kod Steva u stan. Bila je to jedna od uobičajenih poseta, ali je ova bila i posebna. . . Upalio sam sijalicu (Stevo je sedeo u mraku — prim. S. S.) i izvadio iz džepa jedan primerak »Mladog boljševika« i stavio mu ga na sto.

Kad je Stevo ugledao ovaj list, a prvi put ga je tada ugledao, za trenutak je bio zapanjen, zatim je razrogačio one njegove krupne crne oči, a lice mu je zablistalo od sreće i radosti. Okrenuo se meni, opsovao mi boga i zapitao me: »Šta ti je ovo i otkuda ti?«

Objasnio sam mu da je to organ Centralnog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije i da sam ga dobio od jednog druga. S obzirom na našu bliskost, vezanost i poverenje, tom prilikom sam mu rekao, mada to nije bilo uobičajeno, čak je bilo i zabranjeno, da sam pre izvesnog vremena primljen u SKOJ. Kada je to čuo, bio je uzbuđen i radostan. Zatim su »pljuštala« pitanja: kada si primljen, ko te je primio itd.

Na njegova mnogobrojna pitanja nisam odgovarao. Rekao sam mu da čeka i da će mu narednih dana prići jedan drug koga on vrlo dobro poznaje i da će, verovatno, i on biti primljen u SKOJ.

Kada sam mu to rekao, mislio sam na Obrena Nikolića, obučarskog radnika, člana Okružnog komiteta SKOJ-a, kome sam, prilikom mog prijema u SKOJ, rekao da i Stevo ispunjava sve uslove da bude član SKOJ-a.

Kroz nekoliko dana i Stevo je primljen u SKOJ i bio je priključen jednoj uličnoj ćeliji rejona Vračar. Pričao mi je da se osećao neizmerno srećnim što mu se ispunio davnašnji ideal da se može neposredno, pod crvenom zastavom SKOJ-a i Partije, boriti protiv buržoazije, a za pobjedu proleterske revolucije.

Učlanjavanje u SKOJ za Steva je predstavljalo nov podstrek za još veću aktivnost u sindikatu, »Abraševiću« itd.«

U Beogradu je, oktobra 1927. došlo do velike provale i hapšenja 25 članova Partije i SKOJ-a.

»Stevo je ostao neokriven, pa je sa ostalim skojevcima radio na obnavljanju razbijene skojevske organizacije...«

Stefanović smatra da je Čolović tada bio sekretar Rejonskog komiteta SKOJ-a za Vračar.

Iz sećanja izdvajamo i podatak da je, juna 1928, Stevo bio član Mesnog komiteta SKOJ-a Beograda (zajedno sa Petrom Velebitom, Stevanom Jovelićem i Mićom Markovićem). Dužnost sekretara MK SKOJ-a obavljao je najpre Mićo Marković, a nešto kasnije Svetislav Stefanović.

U Mesnom komitetu SKOJ-a Beograda, Čolović je ostao sve do hapšenja, 12. januara 1929. godine.

Delegat Pokrajinske konferencije SKOJ-a

Tih dana, tj. u vreme dok je bio član Mesnog komiteta SKOJ-a Beograda, Stevo je bio izuzetno aktivan i požrtvovan. Da bi nam to i primerima potkrepio, Svetislav Stefanović navodi Stevovu angažovanost oko održavanja Pokrajinske konferencije SKOJ-a za Srbiju, koja je planirana za jul-avgust 1928, a pripreme su počele znatno ranije.

Održavanju Pokrajinske konferencije prethodila je Mesna konferencija SKOJ-a, koja je tražila dosta truda, pa i veštine.

Tih dana seća se Svetislav Stefanović rečima:

»Stevo je vrlo aktivno radio na pripremama Konferencije. Prisustvovao je sastancima rejonskih komiteta. Išao je na vanredne sastanke skojevskih ćelija, na kojima su se, pored ostalog, birali delegati za Mesnu konferenciju...«

Mesna konferencija je održana krajem jula u Košutnjaku, nedaleko od Golf-kluba. Prema sećanju Stefanovića, Konferenciji je prisustvovalo oko 20 delegata.

»Na Konferenciji je bilo zapaženo Stevovo istupanje, koji je, pored ostalog, govorio o sektaštvu i začaurenosti u organizacijama. Na kraju je Konferencija izabrala delegate za Pokrajinsku konferenciju, među kojima je bio i Stevo Čolović...«

Pokrajinska konferencija SKOJ-a održana je na Zvezdari, početkom avgusta 1928, kako je i planirano. Zna se da je Konferencija, u stvari, samo počela na Zvezdari, ali se, zbog osnovane sumnje da će biti

otkrivena, nastavila i završila u stanu majke Miloša Matijevića Mrše, negde prema Mokrom Lugu.

Čuvajući se od policije i agenata, mesto održavanja Konferencije moralo se obezbediti povremenim stražarenjem u okolini kuće. Kako je red na dežurstvo pripao i Stevu, on nije bio u mogućnosti da u radu Konferencije učestvuje od početka do kraja, a silno je bio zainteresovan da sve dobro čuje i upamti. Da bi nekako omogućio potpun uvid u tok Konferencije, zamolio je svog bliskog druga Svetislava Stefanovića da jedan drugom »pozajme« za beleške sa sećanjima na tok diskusije za vreme dok su bili odsutni. Tako su obojica ostvarili praćenje Pokrajinske konferencije, jer su znali da će na njoj dobiti nove zadatke.

Iz ovolikog interesovanja za rad Pokrajinske konferencije SKOJ-a, lako se sagledava i dokumentuje Stevova odgovornost u poslu, što je njegova poznata odlika.

Među govornicima na Pokrajinskoj konferenciji SKOJ-a bio je i Stevo. On je posebnu pažnju posvetio političkom uticaju Partije i SKOJ-a na omladinu, a ukazao je i na potrebu daljeg jačanja SKOJ-a prijemom novih članova.

Naročito je bilo zapaženo Stevovo zauzimanje za prihvatanje Otvorenog pisma Kominterne, jer je ono davalo nov podstrek za dalji rad u Partiji, a i u SKOJ-u, koji je sledio sve mere političkog rada Komunističke partije Jugoslavije.

Sprovođeci ovu odluku Kominterne, a i Pokrajinske konferencije SKOJ-a, Čolović je bio posebno angažovan. Prikazujući to, Stefanović se seća:

»Bio je neumoran. Prosto je leteo s jednog kraja Beograda na drugi, iz organizacije u organizaciju, objašnjavajući sadržinu i značaj Pisma... Bio je oduševljen kako članstvo oberučke, svim srcem, bez ikakve rezerve, prihvata Pismo. Govorio mi je da su mu to najsrećniji trenuci i dani u životu i da ih nikada neće moći da zaboravi...«

Kao jedan od najvrednijih, najodanijih i najdisciplinovanijih članova SKOJ-a, Stevo Čolović je primljen za člana Komunističke partije Jugoslavije. Bilo je to 1928. godine. Tako je ispunjena još jedna životna želja trgovačkog pomoćnika: da bude u redovima revolucionarne Partije, čiji je program privukao njegovu pažnju i srce.

Član i predsednik beogradskog »Abraševića«

Kao član Nezavisnih sindikata, odnosno njegovog Saveza trgovačkih pomoćnika, zajedno sa ostalim drugovima koji su imali smisla za rad u kulturno-umetničkom društvu, Stevo Čolović je postao član Umetničke grupe »Trgovački pomoćnik«, u kojoj je brzo bio zapažen kao vredan i pun elana. Kao člana tog društva, upoznao ga je i Ljubomir Šušaković, obučarski radnik, koji se obradovao kada je jednog dana došlo do spajanja ove grupe sa Radničkom umetničkom grupom »Abrašević«. Ljubo Šušaković to opisuje ovako:

»Kako su ove dve grupe često istupale zajedno na radničkim priredbama, to smo se ujedinili i svi drugovi iz društva »Trgovački pomoćnik« prešli su u grupu »Abrašević«. Od pridošlih drugova, koji su postali članovi »Abraševića«, naročito se, pored njih još nekoliko, isticao Stevo Čolović, koji je bio zapažen sa smislom za dramsku umetnost, te smo imali prilike da više puta učestvujemo u nekoliko pozorišnih predstava, koje su imale revolucionarni sadržaj. Bio je neverovatno hrabar. Ništa ga nije moglo sprečiti ili zastrašiti da ne izvrši povereni mu zadatak. Bio je presrećan ako bi dobio neku ulogu gde je mogao da ispolji svu svoju mržnju prema tadašnjem buržoaskom poretku, koji je nemilosrdno gušio slobodoumne ideje, hapsio i proganjao sve ono što se bunilo protiv bezdušne eksploatacije. Zbog takvog svog buntovnog ponašanja, jer je uvek bio borbeno raspoložen, kad je dolazio u društvo, njegov glas se čuo još dok je napolju. Jedan od naših drugova, Bora Prokić, u šali je za Čolovića rekao: »Evo ga ide — krv, revolucija, noževi, bombe, mitraljezi!«. . . Kasnije je to postao nadimak za druga Čolovića. Kad god bi nailazio, mi bismo ga dočekavali ovim rečima. . .«

Stevo je postao član »Abraševića« 1926. godine, pa je već naredne, kada je postao član SKOJ-a (1927), postao i član uprave društva. Samo kroz godinu dana, izabran je za predsednika »Abraševića« (1928). Na toj dužnosti ostao je sve do dramatičnih januarskih dana 1929. kada je, zajedno sa svim drugim »crvenim« organizacijama, ugušen i nezavisni (slobodni) »Abrašević«.

Prirodno obdaren, a pun entuzijazma za rad, Stevo je postao član nekoliko sekcija: pevao je u horu, glumio u dramskoj (diletantskoj) sekciji, a spadao je među najbolje recitatore koje je »Abrašević« u to vreme imao.

Sećajući se zajedničkog rada u ovoj umetničkoj grupi, Svetislav Stefanović je zapisao:

»Imao je smisla za glumu, a naročito za recitaciju. Svojim revolucionarnim temperamentom umeo je da oduševi gledaoce. Jedan mi se slučaj duboko urezao u sećanju. Kada je na jednoj zabavi na Čukarici recitovao pesmu »Crvenoj zastavi« od Vidosava Trepčanina, prisutni radnici Šećerane (danas Kombinat »Dimitrije Tucović« — prim. autora) i ostalih preduzeća, veoma su ga toplo pozdravili. A Stevo je zbog tog pozdrava odležao tri dana zatvora u Glavnjači...«

Zajedno sa Stevom Čolovićem, u »Abraševiću« su tada radili, pored ostalih, Spasenija Cana Babović, Obren Nikolić, Svetislav Stefanović Čeca, Cvetin Mihailović, Bata Lazarević, Ljuba Šušaković, Stevan Boljević, Ružica Urošević-Rašić i drugi.

O Stevu Čoloviću kao recitatoru s posebnim oduševljenjem govorio nam je Stevan Boljević, koji je izjavljivao da Čoloviću nije bilo lako naći ravnopravnog recitatora. Cvetin Mihailović je u sećanjima ostavio dokaza da su oni u društvu Čolovića smatrali ne samo članom, već i umetničkim kritičarem! Pošto su o uspesima programa uvek razgovarali posle održanih koncerata, reč Steva Čolovića smatrala se kompetentnom.

I Boljević i Mihailović ističu borbenost, revolucionarnost i odanost Steva Čolovića i s pravom ga smatraju izuzetnim borcem za klasnu obojenost programa »Abraševića«. Umesto zabavnih komada, uvek je tražio ona pozorišna dela čiji su junaci pozivali na promenu društvenog stanja, okupljali borce pod crvenu zastavu.

Za Steva Čolovića se zna da je glumio u delima Maksima Gorkog, Branislava Nušića i drugih pozorišnih autora, čija je dela spremao »Abrašević«.

Sećanja Cvetina Mihailovića pomažu nam da Steva поближе upoznemo iz vremena kada je bio u beogradskom »Abraševiću«.

»... Mi smo ga svi voleli kao dobrog druga. Njegova kritika bila je na mestu, samo smo se razilazili u taktici. Mi smo bili svesni da moramo taktizirati,

naći puta i načina da damo neku priredbu, koja bi politički bila korisna. Jer, naš je zadatak bio da podižemo klasnu svest radnika, da podižemo duh i moral, a policija nam je zabranjivala pozorišne komade sa takvom sadržinom. Hteli smo, jednom prilikom, da damo jednočinku »Kći državnog tužioca«. U ovom komadu izvirgavao se ruglu buržoaski sud, pa nam to policija nije dozvolila. Kad je to čuo, Stevo zagalami: »Igraćemo i bez njihove dozvole!«

»Mi smo ga ubeđivali da je to nemoguće i da mi nećemo tako nešto da radimo. Čim je to čuo, Stevo ponovo zagrmi: »Ako nećete vi, igraću ja sam i kvit!«

Nastavljajući sećanja na ove i slične događaje, Cvetin Mihailović je još dodao:

»Stevo nije voleo ni komade u kojima se govori o ljubavi. Jednom prilikom igrali smo »Neprijatelje« od Maksima Gorkog. U tom komadu imao je ulogu i Stevo. Međutim, on je bio nekako »drven prema damama!« Istina, nešto slično je i pisalo u njegovoj ulozi, ali je on preterivao, pa je naš reditelj Nikola Smederevac imao muke. Sećam se opomene reditelja: »Stevo, šta ti je? Stani malo bliže uz nju! Neće te ujesti!« S mukom je naterao Steva da ovu ulogu odigra do kraja. . .«

Stevovi drugovi iznose još jedan zanimljiv podatak: Stevo nije voleo igranke! Naime, on je smatrao da je njihova dužnost da politički prosveduju i izgrađuju radnike, pa pošto je to težak, dug i složen posao, igrankama (zabavama) nema mesta! Jednostavno, smatrao je da samo treba raditi (politički), učiti (izgrađivati se) — služiti SKOJ-u i Partiji svim bićem i danonoćno.

Stevo je bio neumorni borac za povoljniji položaj radničke omladine. Doznajemo to iz mnogih članaka koje je objavljivao na stranicama »Trgovačkog pomoćnika« (1926) i naročito »Organizovanog radnika« (1928). Iz svakog Stevovog članka izvire poziv u klasnu borbu, poziv u redove Nezavisnih sindikata i u grupu »Abrašević«. Iz više tekstova objavljenih na ovu temu, izdvajamo ovom prilikom izvod iz članka objavljenog u »Organizovanom radniku« broj 25 od 25. marta 1928. koji se odnosi na radničke (klasne) pozornice. Stevo je o tome napisao:

»I najmanje dete svesnoga proletera trebalo bi da zna. . . da je radnička pozornica jedna buktinja koja rasvetljuje mračne i krvave staze kapitalistič-

kog režima, koja ukazuje na bedu i nevolju u kojoj se radnička klasa nalazi, na bes, raskoš i silu buržoazije. . . i da ukaže svetle puteve kojima treba ići s borbom do pobjede. . .»

Kada je ispisivao ove redove, Stevo je jasno iskazao svoje poglede, a pošto su reči i dela kod njega uvek bili usklađeni, on je tako radio svuda, pa i u »Abraševiću«.

Bio je počastvovan izborom za predsednika ove radničke umetničke grupe, ali je njemu pripala i ta neprijatnost da 1929. održi poslednji sastanak sloboodnog »Abraševića«.

Naime, odmah po proglašenju šestojanuarske diktature, sav bes buržoazije odmah se sručio na Partiju i Nezavisne sindikate, pa i na radničke umetničke organizacije. I kada je došlo do te sednice, Stevo nije pozvao na predaju buržoaziji, već na snalaženje: kako sačuvati imovinu društva da ne postane plen organa vlasti. Posebna briga bila je oko harmonijuma, zatim skromne biblioteke, garderobe i drugih rekvizita, stečenih mučnim i dužim radom društva. U tim teškim situacijama, Stevo se odlično snalazio. Članovi uprave i članovi društva dobili su lekciju koju su dobro zapamtili. Svi su pozvani da, u novonastalim uslovima, potraže nove oblike borbe.

Zanimljivu pojedinost dobili smo od Boška Đ. Stanišića, koji je pripremio monografiju »Ukorak s Partijom«, a na čijim stranicama nalazimo i ove redove:

»Počelo je 8. januara 1929. godine. Trebalo je te večeri da mi iz »Abraševića« izvedemo kod Štibnera »Neprijatelje«. Kafedžija nas je sačekao i saopštio da je dobio od policije raspis o zabrani svih okupljanja. To je bilo dva dana posle uvođenja šestojanuarske diktature. S nama su te večeri bili Cana Babović i Stevo Čolović, funkcioneri »Abraševića«. Posle kratke konsultacije, Cana nam je rekla da svi iz »Abraševića« idemo u »Radnički«, uverena da policija neće rasturati sportske klubove. Ja sam već bio u upravi kluba. To smo i uradili. . .«

Ovo sećanje Milovana Mirića najrečitije ukazuje na snalaženje revolucionara u teškim prilikama: ako je zabranjen »Abrašević« — revolucionari prelaze u »Radnički« da nastave svoj politički rad.

Događaji oko proglašenja diktature odvijali su se, u najkraćim crtama, ovako: kralj Aleksandar je 6. januara 1929. godine postojeći (Vidovdanski) ustav stavio van zakona i proglasio preuzimanje vlasti u svoje ruke. Svim naprednim snagama, a posebno članovima KPJ i SKOJ-a, bilo je jasno da će se režim najbrutalnije obračunavati upravo sa njima. Sve političke partije bile su zabranjene, ukinuti su Nezavisni radnički sindikati, zatvorene napredne radničke organizacije, a njihova imovina bila je konfiskovana.

U to vreme već je ekonomska kriza zahvatila i našu zemlju, pa su radnici i seljaci bivali sve siromašniji, a politički sve obespravljeniji.

Posebno je bio težak položaj radničke omladine. Preko 200.000 šegrta, koliko ih je tada bilo, nije imalo gotovo nikakve zakonske zaštite.

Ne znajući i ne želeći drugi izlaz, dvor se odlučio na donošenje Zakona o zaštiti države, a u nekim državnim institucijama osnovana su posebna odeljenja za borbu protiv komunista. Čak je osnovan i poseban Sud za zaštitu države, koji je, prirodno, dobio vanredna prava i ovlašćenja. Protiv odluka ovog suda nije bilo dozvoljeno ulaganje žalbe. Javnosti u Jugoslaviji bilo je jasno da je uvođenje ovog suda bilo namenjeno za borbu protiv akcija skojevaca i komunista.

Prvi odgovor na diktaturu kralja Aleksandra dat je u slobodarskom Beogradu. Samo pet dana posle proglašenja diktature, tj. u noći između 11. i 12. januara 1929. po ulicama i lokalima Beograda deljeni su leci crvene boje, čiji su tekstovi počinjali rečima:

»Radnicima i seljacima, siromašnim građanima i vojnicima Srbije...«

Akcija skojevaca i članova Partije planirana je za dane kada se spremao doček pravoslavne Nove godine, jer se znalo da će u to vreme biti dosta građana i u lokalima i na ulicama.

Tekst letka spremili su zajedno Pokrajinski komitet Partije i SKOJ-a. Kako je partijska organizacija u Beogradu u to vreme bila oslabljena, rasturanje letaka povereno je najvećim delom skojevcima. Sačinjen je plan: u jednom kvartu Beograda letke su delili članovi KPJ, a u svim ostalim kvartovima

Beograda i u Zemunu, taj zadatak prihvatili su skojevci.

Policija je uspjela da sazna za mesto održavanja ilegalnih sastanaka (bila je to radionica obučara Antona Sokola, u Sindelićevoj ulici broj 11), pa je već 12. januara uhapsila Steva Čolovića, dva dana kasnije Stevana Boljevića, Petra Grubora, Svetislava Stefanovića Čecu, Đura Sića, Jelenu Popović, Ivana Kosanića (kasnije je postao špijun). Jelena je odmah puštena, jer je bila gravidna. Čeca je tada bio sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a, a Čolović član ovog Komiteta.

Zajedno sa ostalim drugovima, Stevo Čolović se ponovo našao u zloglasnoj Glavnjači pred agentima i islednicima: Svetozarom Vujkovićem, Kosmajcem, policijskim pisarom Aleksandrom Stankovićem i šefom policije Milanom Aćimovićem.

Sećanja Stevana Boljevića kazuju da je i Stevo Čolović, iako među uhapšenima jedan od najmlađih, bio izložen strašnim mukama. On njega je traženo da prizna ko mu je dao letke i gde ih je rasturao. Tražena su imena saučesnika u akciji, a posebno interesovanje policije bilo je za ilegalnom štamparijom, odnosno za šapirografom na kojem je, po rečima Stevana Boljevića, Stevo Čolović lično radio, odnosno umnožavao ilegalne materijale (šapirograf se nalazio na tavanu stana Miloša Matijevića Mrše).

Kako je Stevo Čolović izgledao posle silnih mučenja u Glavnjači ispričao nam je njegov imenjak i blizak partijski drug Stevan Boljević:

»Kada sam u Glavnjači ugledao druga Čolovića, onog nekad jedrog i raspoloženog mladića, prosto nijesam mogao da ga prepoznam... Bio je strašan... Sjedio je vezan za noge i ruke, posebno za noge, a posebno za ruke, pa onda navučene ruke preko koljena, a ispod koljena, preko pregiba laktova, provučen jedan štap... Nigdje ni traga od onog mladića rumenih obraza i jagodica, ni traga ni glasa od njegove veselosti i razdraganosti... Pramenovi kose počupani, krvav oko usana, a lanoi, kojim su bile vezane njegove snažne ruke, raskrvarili su ih i iz ruku je curila krv... Njega je bilo teško prepoznati... Izgleda da su krvnici taman bili prestali da ga tuku kada su mene uveli kod njega...«

Pred Sudom za zaštitu države

Novoformirani Sud za zaštitu države pripremao je suđenje ovoj grupi uhapšenih. Islednim organima nije bilo mnogo teško da taj posao započnu, jer su im zapisnici i materijali najčešće bili lažni, a tužioci su sastavljali gotovo istovetne optužnice.

Kada su isledni organi završili svoj deo posla, primicao se dan suđenja. Zbog mladih godina ove grupe okrivljenih, suđenje je nazvano »omladinskim procesom«.

Optužnica, podneta 24. aprila 1929, teretila je Aleksandra Rankovića, abadžijskog radnika, Miloša Matijevića, tekstilnog radnika, Petra Grubora, opančarskog radnika, Stevana Boljevića, obučarskog radnika, Steva Čolovića, trgovačkog pomoćnika i Bana Andrejeva, studenta Tehničkog fakulteta.

Sudski proces počeo je 22. maja 1929. Pred tek osnovanim Sudom za zaštitu države, ovo je bilo drugo po redu suđenje (na prvo suđenje izveden je Savo Medan, vršilac dužnosti sekretara MK KPJ u Beogradu, 17. maja). Praktično, bilo je to prvo veće suđenje pred ovim sudom.

Policijska kola dovela su zatvorenike iz Glavnjače na suđenje, ali prisustvo nije bilo dozvoljeno ni rodbini okrivljenih, ni predstavnicima štampe.

Optužnica je bila opširna i stroga. Okrivljeni su optuženi da su širili komunističku propagandu i radili »na rušenju legalnog državnog i društvenog uređenja«.

U nastavku optužnice naglašeno je da su okrivljeni »rečju i delom podsticali narod i vojsku na rušenje zakonite vlade, na pobunu vojnika...«

Sudsko veće su sačinjavali: Vasa Petrović, predsednik, inače kasacioni sudija iz Novog Sada, i još šest članova.

Branioci optuženih bili su: Rajko Jovanović, Toma Milosavljević i Uglješa Jovanović.

Odbrana je nastojala da dvojicu okrivljenih, Aleksandra Rankovića i Steva Čolovića, tretira kao maloletnike, jer su imali samo po 19 godina.

Za sudi je to nije bilo od značaja, jer im je želja bila da »krivce« po svaku cenu kazne i to što strožim kaznama.

Svi optuženi imali su dobro držanje. Ranković je iz odbrane prešao u napad, a Grubor je, na raspravi od 23. maja, uzviknuo: »Ne treba mi vaša mi-

lost! Živela Komunistička partija! Živela Treća internacionala! Dole reakcija!»

Čuvši ove reči, sudije su odlučile da se Gruboru kazna poveća na još dve godine robije — »zbog uvrede suda i javnog propagiranja komunizma...«

Stevan Boljević nam je ostavio sećanje sa ovog suđenja.

»Na sudu je Čolović bio hrabar i napadao je beogradsku policiju zbog tuče i mučenja. Dokazivao je da je tučen. Na pitanje predsednika suda Vase Petrovića: »Pa, gdje si tučen, poznaje li se«, Čolović je kao zapeta strijela odgovorio: »Da me je puška pogodila, već bi mi zaraslo«. Zatim je pružio svoje ruke i pokazao ožiljke, gdje su ga lanci stezali i ozlijedili... Čolović je rekao da su ga tukli oni što u sudnici sjede, a to su bili agenti Vujković i Kosmajac...«

Videvši pred sobom gotovo golobradog mladića, sudija je pokušao da Čolovića »posavetuje« da se odrekne Partije i komunističkih ideja. Ponudio mu je čak i pomilovanje, pod uslovom da potpiše izjavu o prestanku daljeg političkog rada. Tada je reč tražio Čolović i rekao:

»Sud nema pravo da utiče na mene. Ja sam veran svojim idejama i ostaću im veran pa makar me to života koštalo!«

Svima je bilo jasno da se suđenje mora diti kraju.

Glavni pretres završen je 23. maja, a presuda je pročitana dva dana kasnije (25. maja 1929).

Najveća kazna izrečena je Banu Andrejevu (15 godina), zatim Petru Gruboru (12 godina), Stevanu Boljeviću (10 godina), Aleksandru Rankoviću i Milošu Matijeviću Mrši po 6 godina, a Stevanu Čoloviću 5 godina.

Beogradska »Politika« je, 26. maja 1929. godine, objavila na celom stupcu izveštaj sa ovog suđenja pod naslovom »Presuda Državnog Suda optuženim komunistima« u kome se, između ostalog, kaže:

»Juče u podne Državni Sud za zaštitu države u Beogradu izrekao je presudu komunistima Stevanu Boljeviću i drugovima, koji su optuženi po Zakonu o zaštiti države zbog komunističke propagande«.

Pošto se kaže da je predsednik sudskog veća Vasa Petrović pročitao presudu, navode se i imena osuđenih. Prvi je Stevan Boljević, a zatim njegov imenjak Stevo Čolović, za koga pišu:

»Stevo Čolović, sin Milenkov, star 19 godina, rodom iz Radobuđe, prebivalištem u Beogradu, istočno pravoslavne vere, neoženjen, trgovački pomoćnik neosuđivan...«

Potom se ređaju imena ostalih sa kratkim biografskim podacima, da bi se konstatovalo:

»KRIVI SU

1. Što su do njihovog pronalaženja i pritvaranja, u januaru mesecu 1929. godine u Beogradu bili organizovani članovi udruženja koja imaju za svrhu propagandu komunizma...«

Naređane su još dve tačke da bi se konstatovalo da su »svi pomenuti, prvom radnjom, učinili zločinstvo iz tačke 2. prvog Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi...«

Nabrojane su i kazne i paragrafi. Za Steva Čolovića se kaže da je osuđen na pet godina robije.

Na robiji u Sremskoj Mitrovici

Pošto na presudu Suda za zaštitu države nije bilo moguće podneti žalbu, optuženi su odmah upućeni na izdržavanje kazne.

Nekoliko dana posle presude, osuđeni su upućeni u Sremsku Mitrovicu, u poznatu Kaznionicu. Preobučeni u robijaška odela, odmah su jedni drugima postali gotovo »nepoznati«. No, to je bio samo prvi utisak.

Iz sećanja Stevana Boljevića navodimo neke pojedinosti:

»Prvi utisci na robiji nijesu bili nimalo prijatni. Tešila nas je jedino velika želja da ćemo se ovdje sastati sa drugovima Mošom, Čolakovićem, Čakijem i ostalima, da ćemo se baviti kulturno-prosvjetnim radom, pa smo jedva čekali da izađemo iz samica... Naše nade veoma su se brzo razbile. Nijesu nam dali politički režim, pa nijesmo mogli ni poći kod drugova u »zgradu mladića«, kako smo je mi zvali... Čim smo raspoređeni u skupne sobe, a o tome smo se već bili prethodno dogovorili, dok smo bili »u motrenju«, mi smo formirali partijsku organizaciju i razgovarali da ponovo tražimo politički režim. Čolović je bio jedan od onih koji je najenergičnije zastupao mišljenje da se, na raportu, što češće traži doz-

vola da idemo kod drugova u »mladičku zgradu«. Nije se lako mirio s postojećim stanjem. Kod održavanja partijskih sastanaka, koje smo mogli da održavamo samo za vrijeme šetnje poslije podne, morali smo biti jako oprezni, jer se dešavalo da nam priđu kriminalci: neki iz radoznalosti i simpatija prema nama, a neki da čuju šta mi govorimo, da bi to prenijeli tamničaru, odnosno upravi. Zato smo bili prinuđeni da naše sastanke držimo odvojeno, u dve-tri grupe...«

»Jednom prilikom je Grubor pokrenuo jedno veoma škakljivo pitanje. Naime, bilo je nekih drugova koji su se, pod uticajem roditelja, pokolebali, pa su bili spremni da kralju pišu molbu za pomilovanje. Čolović je, razumije se, bio prvi koji je ustao protiv takvih pomisli, a kamoli pisanja molbi kralju...«

Po kazni — u Lepoglavu

Sećanja dr Radivoja Davidovića, sada profesora Ekonomskog fakulteta u Beogradu, pomažu nam da još plastičnije sagledamo lik Stevana Čolovića iz vremena kada je bio na izdržavanju kazne u Sremskoj Mitrovici.

»Ja sam se sa Stevom Čolovićem prvi put sreo u martu mesecu 1930. godine, kada sam izašao iz samice u skupnu sobu. Mi smo odmah videli da je Čolović vanredno inteligentan. Bio je vrlo temperamentan, tako da smo pomišljali da je neki nervičik. Vrlo je oštro reagirao — odmah je sekao! Kada smo mi imali onaj štrajk odbijanja pokvarenog hleba 1930. godine, jula meseca, onda je Stevo Čolović prebačen, onim prvim transportom, iz Mitrovice u Lepoglavu...«

Po dolasku u Lepoglavu, Stevo Čolović je bio raspoređen u staru zgradu, u kojoj su se već nalazili Josip Broz, Moša Pijade, Lajoš Čaki, Petar Grubor i drugi osuđenici. U novoj zgradi tada su se nalazili Jovan Trajković, Radivoje Davidović, Salomon Levi, Momčilo Đorđević, Stevan Boljević i drugi.

Kako je izgledao život u novoj kaznionici (Lepoglavi) opisao je Stevan Boljević:

»Drug Čolović je volio da bude metalac, pa je tražio da ga odrede u kovačiju (kovačnicu). Iako je režim u Lepoglavi bio mnogo blaži nego u Mitrovici,

ipak se komunisti nijesu mirili s takvim stanjem, jer je hrana bila još gora nego u Mitrovici. Tražili su da im se dađe jedna veća zajednička soba, u kojoj bi mogli da rade i kulturno-prosvjetno, bar uveče. Čolović je, kao i drugi mlađi drugovi, tražio da se svi komunisti koncentrišu u jednoj zgradi, bila ona nova ili stara. On je takođe bio veliki pobornik za zajednički kulturno-prosvjetni rad... Po odluci Komiteta, mi iz nove zgrade tražili smo da nas upravnik prebaci u staru zgradu, pa sam poslije nekoliko traženja konačno dobio dozvolu da pređem u staru zgradu. Određen sam na rad u stolarsku radionicu. Tamo sam se ponovo vidio sa drugom Čolovićem...«

Za štrajk glađu — po svaku cenu

O zajedničkom životu u Lepoglavi dosta podataka ostavio je i Rodoljub Čolaković, sada član Saveta Federacije. Iz njegovih sećanja izdvajamo slučaj sa pripremanim štrajkom glađu, u kome je Stevan Čolović bio jedan od glavnih organizatora.

»Sjećam se kako smo se 1931. godine u zimu spremali za štrajk glađu; bili smo u zajedničkoj sobi, ali nije se ložilo, nismo mogli primiti pakete, morali smo raditi robijaški posao itd, itd. Obećavali su novi zakon o izdržavanju kazne, a dotle su nas davili po starome, austrijskom, koji je pio robijašima dušu na pamuk. U takvoj situaciji, većina je bila sklona da se ide u štrajk, i to do kraja. Vujović (Radomir — prim. autora) je bio protiv štrajka, ubeđivao nas je strpljivo da štrajk može značiti da nas opet razbacaju po samicama, da nam oduzmu zimsko rublje; neku pomoć od javnog mišljenja spolja, teško da možemo dobiti. Sačekati do proljeća, pa ako dotle ne bude nikakvih olakšica, onda ići u štrajk, a u proljeće je lakše štrajkovati glađu nego zimi. Na sve te njegove argumente, najbujniji među nama, Stevo Čolović, mlad, neiskusan, temperamentan, uzviknuo je: »Ja sam za štrajk, pa neka bude šta bude!«

Čolaković dalje opisuje kako je Radomir Vujović objasnio Stevu zbog čega nije dobro da se baš tada počne sa štrajkom (a to je bio i stav organizacije KPJ u kaznionici). Vujović je rekao:

»Ne može to biti naša politika nigde, pa ni u tamnici. Mi hoćemo u štrajk da bi pobedili, da bi olakšali svoj položaj. Ako udarimo glavom kroz zid, niko nas za to neće pohvaliti . . .«

Svoje sećanje o svom slučaju, Čolaković zaključuje:

»Osim toga mladića, Čolovića, svi smo se složili s Vujovićem. Nismo pošli u štrajk, a uskoro smo dobili neke olakšice . . .«

Čolović nije bio zadovoljan što se njegova i još nekih drugova ideja o štrajku glađu nije prihvatila, pa je, ne mogavši nikako da se pomiri da čami među zidovima kaznionice, počeo, opet sa svojim jed-nomišljenicima, pripremati plan za bekstvo. To nije bilo nimalo ni lako, ni izvodljivo, s obzirom na pojačanu opreznost tamničkih vlasti.

I o ovoj ideji, koju su prvi pomenuli Petar Grubor i Stevo Čolović, razgovaralo se u Kaznioničkom komitetu, pa se došlo do zaključka da bi takav pokušaj predstavljao pre avanturu nego realnost. Protiv plana bekstva bili su i Josip Broz i Moša Pijade, kao i ostali koji su imali mnogo više iskustva sa izdržavanjem robije i mogućnostima da se ona skрати na taj način.

Stav Komiteta KPJ bio je jasan: protiv pokušaja bekstva. To je preneto svima koji su na bilo koji način bili uključeni u razgovore i planove.

Boljević se živo sećao tih događaja, izjavljujući:

»I drug Čolović, kao i drugi mlađi komunisti, bio je principijelno za bjekstvo iz lepglavske kaznionice . . . Zbog takvog njegovog shvatanja, on je isključen iz partijske organizacije sa još četiri druga . . .«

Očigledno je da je polemika o bekstvu bila i duga i teška, jer je više mlađih bilo za bekstvo, bez obzira kako bi se taj pokušaj završio. Partija je morala brzo da reaguje i donela je odluku koju je smatrala najboljom, bez obzira što će ona pogoditi neke kadrove, duboko odane i privržene programu KPJ.

Tako se dogodilo da je među isključenima bio i Stevo Čolović, što je njega veoma teško pogodilo, jer je smatrao da je kazna prestroga. Ljutio se na sve drugove koji su učestvovali u donošenju takve odluke . . . Trebalo je da protekne i vremena i novih događaja, pa da se ova odluka poništi i da se isključeni drugovi vrate u redove Partije (to je učinjeno

kasnije, u Sremskoj Mitrovici, pre odlaska sa robije kaŕnjenih drugova).

Prilika za čitanje, učenje i pisanje

Zbog sukoba koji su izbili u prethodnim događajima, Stevo Čolović je prešao iz stare u novu zgradu, koja je imala i skupnu sobu za političke osuđenike. Soba je i zagrevana (malu furunicu nazvali su »burŕujkom« — kumovao joj je Jovan Trajković), pa je život postao nešto snošljiviji.

Stevan Boljević se dobro seća života u to vreme:

»U novoj zgradi, kulturno-prosvjetni rad, iako individualno, razvijao se mnogo bolje nego u staroj zgradi. U novoj zgradi mi nijesmo radili, već smo po cio dan čitali i učili punom parom . . . Čolović je bio jedan od najpismenijih drugova. Trgovački pomoćnik, ali mladić koji je mnogo pročitao i mnogo naučio. Vrlo je lako shvatao ono što pročitao. Takođe su mu i jezici išli lako. Zajedno smo počeli da učimo njemački jezik, ali je Čole bio bolji učenik njemačkog od mene . . . Nezasit u učenju, Čolović je temeljito proučavao »Poreklo porodice, privatne svojine i države« od Fridriha Engelsa. Takođe je proučavao i »Ekonomsku teoriju« po Marksovom »Kapitalu«, napisanu od Karla Kauckog. Uz to, čitao je mnogo i beletristike. To mu je dolazilo kao odmor . . . A ponekad je krišom napisao i neku pjesmu i novelicu . . .«

Boljević je posebno objasnio čitanje prevoda Marksovog »Kapitala«, jer je Moša davao na čitanje »onim drugovima koji su se isticali poznavanjem srpskog jezika i narodnih riječi«, kako bi mu pomogli u pronalaženju što boljih izraza koje je trebalo zameniti. Među takve spadao je i Stevo Čolović, poznat i po čitanju svega što bi mu došlo do ruku, a odnosilo se na buđenje klasne svesti.

O bistrini i vrednoći Steva Čolovića pričao nam je i Radivoje Davidović:

»U Lepoglavi smo bili izdvojeni, nas 6, odnosno kasnije 8, kada su došli Stevo Čolović i Milorad Petrović. Tu smo mi već imali neku vrstu organizovanog rada. Znam da je tu Čolović odmah prionuo da uči nemački jezik. Inače, sistematski je čitao. Vadio je izvode iz »Ekonomske teorije« Karla Marksa u prevodu Karla Kauckog. Imali smo tamo nešto knji-

ga koje je sistematski čitao. Čolović je pravio i iz-vode i sistematizovao ih. Mi smo onda diskutovali o nekim pitanjima... To je bila jedna neverovatna, nadprosečna bistrina. To mogu zasigurno da kažem vrhunška bistrina, živost, aktivnost i ona vrsta neukrotivosti... Svako ko nije bio spreman da juriša na zidove, njemu je bio pomalo oportunist i kapi-tulant. To je za njega bilo mirenje sa robijaškim režimom. To je za njega bio prestanak početka bor-be... Bio je jako mlad. Bio je najmlađi među nama... Što se tiče pisanja pesama, ja sam nešto čuo, ali mi nijedna njegova pesma nije poznata. On je bio veoma pismen. Imao je stila u izražavanju. Ja sam tada bio završeni školac, ali mogu da kažem da me je prevazilazio u pismenosti, u stilizaciji...»

Još jedno sećanje Boljevića:

»Tako je to bilo sve do onog dana kada je stra-žar, ujutru rano, otvorio sobu i prozvao: »Stevo Čo-lović, Salomon Levi, Jovan Trajković«. Rekao im je da uzmu sve svoje stvari i da izađu van. I Čolović i Trajković ujedan glas upitaše: »A kuda idemo?«

U Mariboru — zajedno sa Josipom Brozom

Iz lepoglavske kaznionice su, po kazni, kao »opasni po red i bezbednost« premešteni u maribor-sku tamnicu, Josip Broz, dr Salomon Levi, Jovan Trajković i Stevo Čolović. Bilo je to 7. maja 1931.

Kako je izgledao ovaj odlazak iz Lepoglave u Maribor opisao je dr Salomon Levi:

»Hajde, brzo spremite stvari. Idete za mnom. Brzo, brzo. Za deset minuta da ste gotovi!« — izvi-kivao je ključar.

Dr Salomon je nastavio:

»U kaznioničkoj stražarnici već se nalazio drug Broz. Bio sam malo iznenađen. Nisam u prvi mah znao šta je po sredi. Ipak, ubrzo smo saznali da nas četvoricu iz opreznosti premještaju iz lepoglavske u mariborsku kaznionicu. Odmah su zazveketali lanci. Najpre su ruku druga Broza svezali za moju lijevu ruku, a onda su to isto učinili i sa drugom dvoji-com (ruke Jovana Trajkovića i Stevana Čolovića bile su zajedno povezane — prim. autora). Tada smo svi skupa krenuli na željezničku stanicu: naprijed žandarm, za njim nas četvorica vezani lancima koji su zveketali, pozadi drugi žandarm. Obojica vrlo oz-

МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ

IV С д е л о в е

у)

БЕОГРАДУ.

Управл. завода изи чист известити Министарство, да су овозаводски осуђеници Др. Саламон Леви, Стеван Чоловић, Јован Трајковић и Јосип Броз, према решењу Господина Министра Правде пов. Број 174/31 јуче 7 т. месеца спроведени из овог завода на даље издржавање казне у казнену завод у Марибор.

УПРАВА КАЗНЕНОГ ЗАВОДА

у Лепоглави, дне 8 маја 1931 г.

У П Р А В Н И К :

Stolac

Akt uprave Kaznenog zavoda u Lepoglavi o sprovođenju osuđenika dr Salomona Levija, Steva Čolovića, Jovana Trajkovića i Josipa Broza na dalje izdržavanje kazne u Maribor (1931)

biljna, sa nataknutim bajonetima na puškama. Drug Broz nam je, kada smo seli u voz, objasnio zbog čega nas premještaju ...»

Kada su stigli u Maribor, njih četvorica su, zajedno sa svojim pratiocima, prošli kroz grad »s kraja na kraj«, dok su ih prolaznici posmatrali sažaljivo, »jer su osjetili da nismo kriminalci ...»

Sećajući se dolaska u kaznionu, dr Salomon piše:

»Tu smo se prvi put sreli sa Rodoljubom Čolakovićem, koji je izdržavao dugogodišnju robiju ... U samicama mariborske kaznionice kao politički zatvorenici nalazili su se: Rodoljub Čolaković, Radomir Vujović i još dva slovenačka radnika iz Bele Krajine ... Bila nam je želja da svi pređemo u zajedničku sobu. Žalili smo se stražarima i zahtijevali da

budemo zajedno. Pošto je upravnik Vrabel (koga su Slovenci zvali Rabel, što na slovenačkom znači »krvnik«) do tada imao loše iskustvo sa političkim zatvorenicima i plašio se da ne stupimo u štrajk glađu, odobrio je naše prebacivanje u zajedničku sobu. Tako smo se, eto, nas nekoliko komunista sastali sa drugom Brozom u zajedničkoj sobi mariborskog kaznenog zavoda, u kojoj smo proveli preko dvije godine . . .«

O ideološkom radu u ovoj sobi znamo po podacima iz arhiva, sa čijih stranica doznajemo da je odmah formirana partijska organizacija (Mesna tamnička organizacija), u čijem su se rukovodstvu nalazili: Josip Broz (sekretar), a članovi Radomir Vujović i Rodoljub Čolaković. Za obavljanje ideološko-političkog i obrazovnog rada osnovan je poseban tamnički univerzitet (»Đuro Đaković«), a u njegovom okviru kursevi sa predmetima iz oblasti marksizma, istorije Partije (1919 — 1930), čiji su predavači bili: Josip Broz, Radomir Vujović i dr Salomon Levi. Pripremani su i posebni referati o mnogim aktuelnim političkim pitanjima u zemlji i u svetu.

U radu ovih kurseva učestvovao je i Stevo Čolović, iako je, zbog svoje prirode, ponovo bio buran, čak i pored isključenja iz KPJ, koje je bilo privremeno, ali na njega nije brzo uticalo.

Za potvrdu ovih misli navodimo tekst iz rada »Pisma iz tamnice« od Dragice Lazarević (objavljen u požarevačkom časopisu »Braničevo« broj 6/1975), u kome se, pored ostalog, iznosi nastojanje Radomira Vujovića da pomogne Stevu Čoloviću da lakše shvati i prihvati nove uslove života, pa i poglede na neka praktična pitanja.

»Osobitu upornost Vujović je ispoljio pri obuzdavanju nemirnog, buntovnog, mladalačkog duha Steva Čolovića, koji nikako nije uspevao da se uklopi u postojeće tamničke uslove. Uvek i na svakom mestu je isticao svoju revolucionarnost, tražeći svuda borbu sa klasnim neprijateljem, koje mu nikada nije bilo dosta. Pripadao je generaciji najmlađih osuđenika komunista, koje je Moša Pijade, zbog permanentne buntovnosti, nazvao »Dragi moji vahabiti. Divlji kao trogloditi . . .«

Da obuzdavanje buntovnog Steva Čolovića nije teklo lako, najbolji dokaz pruža podatak da ga je Josip Broz Tito pomenuo u svom izveštaju CK KPJ, avgusta 1934. u kome je, pored ostalog, pisao:

»Sa Čolovićem je uskoro opet bilo sto muka, pokušavalo ga se na različite načine ispraviti, u tome se naročito trsio drug Vujović«.

Drug Tito je i u svojim memoarima iznosio sećanja na robijanje sa Stevom Čolovićem. Toga se sećao i kad je svraćao u Arilje 7. juna 1974. godine prilikom puštanja u rad Satelitske stanice u Prilikama.

Kako shvatiti mladog buntara

Sećanja Rodoljuba Čolakovića znatno pomažu da se Stevo Čolović shvati kao mladi buntar, koji je u suštini želeo uspeh u borbi, mada nije uvek bio siguran u izboru metoda te borbe. Čolaković je objavio svoja sećanja, iz kojih prenosimo najzanimljiviji deo:

»Jedan od takvih mladih ljudi bio je i Stevo Čolović. On je došao u mariborsku tamnicu po kazni, zajedno sa Josipom Brozom, doktorom Salomonom Levijem i Jovanom Trajkovićem. Bili smo u jednoj sobi. Steva Čolovića sam tada dobro upoznao. Interesovalo me je da vidim mladića koji je deset godina mlađi od mene i koji je, takođe kao mlad čovjek, došao na robiju. Radovalo me je da je on, bez obzira na mnogo sektaških shvatanja, imao istu onu borbenost i sposobnost da se oduševljava revolucionarnom romantikom, kao i mladići iz moje generacije. I za to mi je bio drag, mada smo se sukobljavali po mnogim pitanjima, jer je bio avantgardist i pomalo sektaš...«

Čolaković nastavlja:

»Kao da ga sad gledam: Stevo Čolović bio je lijep, dobro razvijen, pravi Era, rodом iz sela Radobuđe kod Arilja. Po zanimanju je bio trgovački pomoćnik... Neobično je bio rečit. Prosto je bilo zadovoljstvo slušati ga kako spretno brani svoje stavove, koji nisu bili uvijek pravilni, ali ih je on branio i tvrdoglavo i talentovano. Pisao je. Mislim da je pisao i pjesme, ali je krio od nas, jer to se nije smatralo mnogo revolucionarnim. Bio je neobično sistematičan. Sve što smo prorađivali, sve je zapisivao...«

Vreme je odmicalo, pa je istekao i rok izdržavanja kazne u Mariboru. Dr Salomon Levi zapisao je to precizno:

»Ročko i Vujović su izašli ranije. Takođe i dva slovenačka druga. Početkom 1933. godine, Čolovića, Trajkovića i mene vratili su u Mitrovicu, tako da je jedno izvjesno vrijeme drug Tito ostao sam. Kada smo polazili, čvrsto smo se zagrlili i izljubili...«

Dolazak u Sremsku Mitrovicu predstavljao je novu priliku da se nađe sa starim znancima i prijateljima. Nekad će biti mogućnosti i za lični kontakt, mada su čuvari pratili svaki pokret i potez, vodeći računa da se osuđenici ne dozvoli nikakav dogovor koji bi bio »opasan po mir i poredak u kaznionici«.

Nova saznanja stečena u Mitrovici, Lepoglavi i Mariboru, pomogla su Stevu Čoloviću da se izgrađuje u sve prekaljenijeg borca. Ubrzo je poništena odluka o njegovom isključenju iz KPJ, tako da je, po odluci partijskog rukovodstva, ponovo vraćen u redove KPJ. Čolović je bio srećan, a još srećniji pri pomisli da se približava i vreme isteka njegove petogodišnje robije. Svom imenjaku Stevanu Boljeviću, dostavio je jedno pismo puno podataka o njegovoj spremnosti da borbu nastavi po izlasku sa robije. Boljević nam je pričao:

»Ja sam od druga Čolovića dobio jedno veoma opširno pismo, pisano na nekih tridesetak listića. Pisao mi je da jedva čeka da se uključi u revolucionarni rad Partije vani, da nastavi gdje je prekinuo, jer je sada dobro naoružan znanjem iz revolucionarne teorije, pa da će kao takav mnogo više koristiti Partiji i radničkoj klasi. Opširno je pisao, kao pravi književnik, o Dositeju Obradoviću, Svetozeru Markoviću i Vasi Pelagiću, da tu prosvjetiteljsku, socijalističku, mada i utopističku, baštinu treba obrađivati sa revolucionarnog stanovišta radničke klase. Bio je pun oduševljenja za borbu protiv neprijatelja radničke klase. To njegovo pismo čitali su i drugi drugovi (na robiji-prim. autora). Ne samo što je bilo dobro i stilski lijepo napisano, već je više nego pjesnički napisano, jednim nevjerovatnim kaligrafskim rukopisom...«

Iz ovog pisma, upućenog neposredno pred izlazak iz kaznionice, proističe jasna slika o Stevovoj

borbenosti i spremnosti da borbu nastavi sa još više člana. Robija mu je teško pala u najlepšim godinama mladosti, ali ga nije slomila. Nije ga odvojila od programa klasne borbe. Naprotiv: bio je sve orniji, a uz to i spremniji, za nove okršaje...

Uprava Kaznenog zavoda u Sremskoj Mitrovici najzad je, po izdržanoj kazni od pet godina, 15. marta 1934. pustila na slobodu Steva Colovića, ali je na izlazu, prilikom pretresa, od njega oduzela sve spise i zabeleške koje je na robiji vodio.

Sest dana posle puštanja na slobodu, uprava Kaznenog zavoda (pod brojem 3069 od 21. marta 1934), skrenula je pažnju organima vlasti na Stevov odlazak sa robije i zadržavanje spisa »ilegalne sadržine«. Originali ovih zabeležaka upućeni su državnom tužiocu u Užice.

Po ondašnjim propisima, Stevo je morao da ode u rodno mesto Radobuđu, ali uz prethodno javljanje sreskim organima vlasti u Arilju.

Najzad je bio na slobodi, istina ograničenoj, ali izvan zidova kaznionice, među kojima je proveo pet godina, čeznući i maštajući za danima kada će moći, kao pre robije, da nastavi svoj politički rad. Sada je već bio i zreliji i iskusniji, jer je robiju iskoristio kao posebnu životnu i političku školu, iz koje je izašao naoružan znanjem teorije i uvećanog iskustva za dalju borbu.

U neboračkoj jedinici u Bitolju

Stevu Čoloviću je, posle robije, saopšteno da mora živeti u svom rodnom mestu, da se ne sme odatle udaljavati dok se ne prijavi policiji u Arilju.

Samo nekoliko dana posle dolaska sa robije, pozvan je na odsluženje vojnog roka. Iako je bio sposoban, upućen je u neboračku jedinicu, pošto mu, kao »nepouzdanom elementu«, nisu smeli dati oružje. Međutim, Stevo je i među neborcima našao svoje istomišljenike. Tamo je i oficirima zadavao velike brige, pa je često teran u garnizonski zatvor.

Kad je 1934. godine poginuo kralj Aleksandar u Marselju, na kasarni je bila istaknuta crna zastava.

»Zbog čega je istaknuta crna zastava?« — upitao je Stevo jednog oficira.

Kad mu je oficir rekao, on je odmah otišao među vojnike:

»Šta ste se pokunjali? Tek sada smo počeli da se oslobađamo od eksploatacije«.

Neko je to preneo komandi puka, pa je Stevo Čolović osuđen na šest nedelja strogog zatvora. Bilo je to u Bitolju. Kazna ga nije zaplašila. Naprotiv, nastavio je politički rad.

Evo i sećanja Radosava Crnkovića, iz Latvice kod Arilja, koji je sa Stevom Čolovićem krenuo u Bitolj istim vozom iz Užica i tamo proveo 18 meseci.

»Stevo mi je, kao zemljaku, još u vozu pričao, da, po dolasku sa robije, nije imao pravo da služi vojsku, pa je podneo molbu ministru vojske koji mu je to naknadno odobrio. Tako je upućen u nebo-račku jedinicu. Komandir čete nam je bio Šapčanin Jevrem Đukić. Služili smo u 46. pešadijskom puku. Stevo je bio četni čata.

— Ti ćeš sve sa mnom — rekao je komandir Stevu, mada je on više voleo da se druži sa vojnicima. Spavao je u sobi koja je imala 30 kreveta, a njegov krevet je bio sa mojim.

Znam da je najviše pošte dobijao iz Arilja. Pisali su mu Ristivoje Jovanović Mankanja, Mihailo Majstorović (imao sam utisak da su ga oni i izdržavali), Ljubo Stojić, Čedo Leković... Sva pisma je držao u mom koferu. Pisali su mu i iz Lepoglave. Sećam se da je dobio pismo od Moše Pijade. Stevo mi je pričao da je po zanimanju trgovački pomoćnik, da se mučio bez posla, da se treba boriti protiv eksploatatora... Kad smo se kupali, video sam da je mnogo mršav. Po telu su mu se nalazile neke rupice, pa mi je pričao da je to od lanaca i okova, kao i ključeva koji su bili na okovima.

Izlazili smo ponekad zajedno u varoš. Tada sam primećivao da mu se i na ulici neki ljudi javljaju, što znači da je već uspostavio kontakt. Ostalo mi je u sećanju i kad je poginuo kralj Aleksandar. Tada su nas postrojili i pročitali u zapovesti: »Uhapšen je Stevo Čolović...«

Uveče smo večerali i plegali. Odjednom se u sobi upali svetlo. Pred nama je bio dežurni oficir, komandir Jevrem Đukić, inače kapetan I klase, i pomoćnik komandanta divizije general Ilija Dimitrijević Ikica. Dođoše do mog kreveta i podigoše ćebe. Počeše me ispitivati o Stevu: šta mi je govorio o komunizmu, kakve je letke davao ljudima, ko mu je sve pisao i odakle... Ja sam samo odgovarao da ne znam, da sam ja udaljen od Arilja 40 kilometara,

da živim u selu i da ne poznajem ljude ni iz svog kraja. Onda mi oni kažu da je Stevo sve priznao i da bi trebalo i ja sve da priznam. U tom dva vojnika dovedoše Steva, pa mu oni kažu:

»Čoloviću, ovaj Crnković je sve priznao« — na šta im on odgovori:

»Ako je on priznao, ja nisam . . .«

»Kaži zašto nosiš crnu košulju?« — upitaše Steva.

»Rušan sam za pravdom«.

»Zašto si komunista?« — pitao ga je pomoćnik komandanta divizije.

Onda mu je Stevo ispričao svoju biografiju, govorio je o porodici, o svom šegrtovanju, gladovanju, besposlenosti, progonima . . .

»Stupio sam u borbu protiv nepravde i zaradio pet godina robije. Izdržao sam je i ostajem dalje komunista«, — rekao je Čolović visokim oficirima.

Komandant je pokušao da ga smiri ovim rečima:

»Ti si kulturni čovek. Odrekni se komunizma, pa ću ti za godinu dana prišiti epolette i dati čin poručnika«.

»Hvala vam, generale, ja ne želim epolette, već posao . . .«

Kad se komandant na to iznenadi, Stevo dodade:

»Ja bih bio najveća kukavica ako bih na to pristao . . .«

Potom su Steva vratili u garnizonski, a mene odveli u četni zatvor, gde sam proveo četiri dana. Po izlasku sam doznao da je Stevo štrajkovao gladu, pa je nadležnima izjavio:

»Hoću da umrem ranije, odnosno ili da izađem iz zatvora, ili da umrem . . .«

Čuo sam da su ga četvrtog dana gladovanja sprovedi u armijski zatvor u Skolju, gde je proveo mesec dana. Kasnije je pušten kući, a zatim se opet vraćao na dosluženje u Bitolj. Meni je ostala uspomena u vojnoj knjižici gde je pisalo »nepoverljiv«, a mogu da mislim šta je napisano na knjižici Steva Čolovića« — seća se Radosav Crnković.

Međutim, zna se da je Stevo Čolović, još dok je bio u Bitolju, održavao vezu sa Mihajlom Majstorićem u Arilju. Jednom je komanda garnizona otvorila to pismo, pa ga je poslala ariljskoj policiji. Ona je, razume se, izvršila pretres Mihailove kuće,

očekujući da on u dušecima krije ilegalni materijal i pisma. Mihailova žena Mileva je to sklonila na sigurnije mesto. Ipak, oni su uspjeli da u ovoj premetačini cele kuće nađu jednu brošuru sa crvenim koricama, kao i poslednje pismo koje je Stevo preko Mihaila Majstorovića pisao Dobrinki Stanisavljević iz Radobuđe.

»Ništa ne brini o tome što kažeš da si skoro nepismena. Ja sam tu, i nastojaću da te vaspitam u našem duhu, samo ako ti to hoćeš« — stajalo je na jednom mestu u pismu.

»Kakav je to »naš duh«? — upitao je pisar Mihaila Majstorovića.

»Stevo je hteo da kaže njoj, svojoj devojci, da želi da je vaspitava u našem varoškom duhu, jer je njegova verenica sa sela« — tvrdio je Majstorović.

Pisar nije bio zadovoljan ovakvim objašnjenjem, već je skrenuo pažnju Mihailu Majstoroviću da ga veza sa Stevanom Čolovićem može mnogo koštati.

Sresko načelstvo je, novembra 1934. godine, izvestilo Kraljevsko-bansku upravu Drinske banovine u Sarajevu o vezama koje je Stevo Čolović održavao sa ljudima iz zavičaja.

Po odsluženju vojnog roka, Stevo je došao u Radobuđu. Znajući da je pod stalnom prismotrom policije, morao je da izbegava svako društvo. Pa ipak, on je obnovio prijateljstvo sa svojim školskim vršnjacima Danilom Krdžićem, Dragoslavom Jojićem, a s vremena na vreme je odlazio u Arilje da bi se, krišom, sastajao sa Mihailom Majstorovićem, Ristivojem Jovanovićem, Milojkom Ćirjakovićem i drugim članovima KPJ i simpatizerima.

Izvesno vreme, Stevo je proveo kod svoje majke i očuha. Ali, pošto se nisu slagali, on je morao sudskim putem da povрати imovinu koju mu je otac ostavio. Dok to nije ostvario, stanovao je i u kući Luke Stanisavljevića. Potom je dobio nešto imanja, pa je pravio i kuću. U jesen 1936. godine rodio mu je voćnjak, pa je Stevo pozvao mobu. Predsednik Opštine mu je to zabranjivao jer se plašio policije. Ipak, Stevo je predložio omladincima da se u selu osnuje knjižnica i čitaonica, gde će se okupljati mlađići i devojke. Potom je i on sam postao član te knjižnice i čitaonice, kao i Voćarske zadruge u Arilju. Zahtevao je da ga prime i za člana Zemljoradničko-nabavno-kreditne zadruge. Da bi što više bio

sa narodom, prihvatio se i da otkupljuje šljive za račun Srećka Perića iz Požege. To mu je pomagalo da se češće sreće sa ljudima, da se dogovara za sprovođenje zadataka Partije itd. Usledili su i češći susreti sa Milojkom Ćirjanovićem i sa Petrom Stambolićem. U stvari, Mihailo Majstorović je upoznao Svetana Ćolovića s Petrom Stambolićem. Bilo je to pred Mihailovom radnjom u Arilju, ali je Stevo, po prethodnom dogovoru između Petra i Mihaila, morao da se skloni izvan varošice pa da se tamo nađu. Tako njihov prvi razgovor nije primetio niko ni od Ariljaca, ni od žandarma.

Brak bez dece

Stevo Ćolović se prvi put oženio u jesen 1936. godine. Doveo je siromašnu devojkicu Nadu Radojević iz Radobuđe, nadajući se da će od nje moći da stvori dobrog sadruga, da će ona raditi sa seoskim ženama i tako koristiti Partiji. Međutim, njegova, doduše nevenčana, žena nije mnogo volela da čita i uči, a nije uspešno obavljala ni kućne poslove. Tako je Stevova želja da mu kuća bude stecište svih ljudi i žena iz Radobuđe i okoline, ostala samo želja. U šali je govorio da Nada ima još sestara, pa bi on mogao prevaspitati i šest svojih pašenoga. Tako bi imao u familiji dosta komunista, što mu nije pošlo za rukom. Kasnije se Stevo požalio svojim drugovima u Beogradu da nije uspeo da njegova žena, iz zavičaja, bude primerna domaćica i dobar masovik. Draža Petković, krojač, preporučio mu je da se oženi sa jednom radnicom, pošto je Petkovićeva kuća bila sastajalište naprednih radnika i radnica. Među njima je bila mlada krojačka radnica Vera Komar, koja se sklonila u Beograd ispred policijskog progona zbog aktivnosti u sindikalnom pokretu Slavonije. Stevo i Vera su zajedno krenuli iz Beograda u užički kraj. Policija je to u Arilju odmah zapazila, jer su čuli da oni zajedno idu na svadbe, krštenja i proslave, pošto je Stevo uvek želeo da se nalazi u masama, da razgovara, da čuje mišljenja...

I dok je Stevo razgovarao sa ljudima, Vera je osavajala simpatije žena, pošto se sa njima dogovarala o vođenju domaćinstva, odnosno o kuvanju

jela, spremanju kolača, postavljanju sofre, uređivanju dvorišta, gajenju cveća . . .

Stara Ivanka Stanisavljević iz Radobuđe, u čijoj je kući Stevo prihvaćen kao član domaćinstva po dolasku sa robije, kaže da je on morao da se rastane i sa Verom po nalogu policije. Naime, njemu je Vera pomagala u revolucionarnom radu, zbog čega su je pozivali u Sresko načelstvo u Arilju i saopštavali joj da mora da se seli. Da ne bi to uradila, Stevo je kupio vodenicu na Malom Rzavu, u selu Radobuđi, i na placu napravio manju kuću sa dva odeljenja. Tu je nastanio Veru, prikazujući je kao posebno domaćinstvo, ali je ona, pod pritiskom policije, ipak morala da napusti ovaj kraj. Stevu nije pošlo za rukom ni da je zaposli kao kućnu pomoćnicu u Arilju, u porodici Milojke Ćirjakovića, već je morala da otputuje u Slavoniju.

O ovoj »osetljivoj« temi, Stevovim brakovima, razgovarali smo i s njegovom poslednjom venčanom suprugom Mikom Đokić, rođenoj Glišić, koja živi u Toponici kod Kragujevca, i koja je, 1923. godine, rođena u Vigoštu kod Arilja.

»Udala sam se za Steva pred sam rat kao skojevka, a on je u to vreme dolazio u Vigošte na naše sastanke — kaže Mika. — Tada sam bila mlada, lepuškasta i pomalo đavolasta. Stevo je od mene bio stariji 13 godina, ali sam se poverila Ivani Jevtović, koja je tada bila član KPJ, da mi se Stevo sviđa i da bih se udala za njega. Zavolela sam ga zbog njegove lepote i rečitih govora na sastancima. Iskoristila sam priliku kad je jednom sa mnom razgovarao, pa sam mu to sve rekla. On mi je prethodno govorio da moram da budem čvrsta, karakterna, da više čitam i da se izgrađujem, da kao skojevka budem još aktivnija. Sve sam ja to prihvatila, ali sam izrazila i želju da se udam za njega, bez obzira što mi to roditelji nisu dozvoljavali . . .«

»Mene je Partija vaspitavala da budem iskren i otvoren — rekao mi je Stevo. — Ja moram da ti kažem jednu istinu. Ti znaš da sam ja 5 godina bio na robiji. Nama su tamo, kao komunistima, dali nešto od čega smo postali sterilni, pa ti i ja nećemo imati dece . . .« Rekla sam da ja i ne želim da imam decu, ali želim da se udam za njega. Tada mi je on kazao da je brak priznat samo ako se venčamo u crkvi, a on u nju ne bi išao da se ne primiče rat i da ne zna da li će ga preživeti. Ipak smo otišli u

Arilje i venčali se. Kumovi su nam bili Ristivoje Jovanović Mankanja i Pajko Antović, obojica napredni ljudi. Kad je sveštenik u crkvi obavljao venčanje, Stevo i ja smo se samo smeškali. Kad smo se vratili u Radobuđu pričao mi je i o Veri Komar. Kaže da mu je ona bila dobar saradnik u Partiji, odnosno glavna veza sa Beogradom, Kragujevcem, Novim Sandom, pošto su mu zabranjivali da se kreće iz mesta rođenja. Stevo je i posle držao tu vodenicu radi kontakta sa ljudima. Znao je i nekoliko zanata: fotografski, kovački, stolarski i još neke koje je naučio na robiji, ali je najviše vremena provodio u čitanju i razgovoru sa ljudima — kaže Mika Đokić, koja sada u drugom braku ima dva sina.

[Snažan propagandist

Stevo je koristio svaki momenat da u razgovoru s ljudima iznese svoje poglede na život seljaka i da im na primerima ukaže na bedu tadašnjeg društvenog uređenja, dajući, istovremeno, svoje mišljenje šta bi i kako trebalo činiti. Pošto nije slavio, on je želeo da nađe način kako da okupi i starije i mlađe ljude u svoju kuću. Priređivao je ujesen tzv. »svinjske daće«. Tada bi pozivao mnogobrojne prijatelje da ih domaćinski ugosti u svome domu, pa bi onda svi razgovarali dugo. Seljaci su voleli da slušaju Steva, jer je umeo lepo i razložno da priča o političkoj situaciji u svetu i u zemlji. Od usta do usta, čitavim krajem se širila priča o Stevu kao vrsnom propagatoru boljeg načina života. On je o tome pričao i Petru Đokoviću iz Brekova, spominjući omladinca Branka Radojevića iz Radobuđe, sina Pera Zelenkape, koji je napisao pesmu kad je Stevo bio osuđen i zatvoren. Njen prvi stih glasi:

*»Da li ima ko u našem selu,
Da ne žali Čolovića Stevu...«*

Pridajući ogroman značaj političkom radu, Stevo je vrlo često pešice odlazio u Arilje da bi razgovarao sa omladinom u varošici. Na raznim mestima, izvan varošice sastajao bi se i sa mladim radnicima i intelektualcima iz Arilja, da bi im govorio o političkoj situaciji u zemlji i svetu, da bi dr-

žao predavanja iz marksizma i lenjinizma, da bi davao brošure na čitanje, koje je ilegalnim vezama dobijao. Kada je u Španiji izbio rat, na Stevovu inicijativu je održana priredba u Arilju, posvećena borbi španskog naroda za slobodu. Tom prilikom su mladi intelektualci recitovali pesme, čitali odlomke iz književnih dela španskih revolucionara: naročito je toplo pozdravljena recitacija »Ispovest male Huanite«, koju je recitovao Todor Toša Glišić.

Celokupan politički rad bio je, u to vreme, usmeren na one ljude u varošici i selu, koji su, na sopstvenim plećima osetili svu težinu kapitalističke eksploatacije, ili su živeli u bedi i siromaštvu, bez zdravstvene zaštite i bilo kakvih uslova za život.

Stevo se uvek interesovao kako ko od ljudi živi, pod kakvim uslovima radi i svakome od njih bi, na kraju, davao svoje mišljenje, svoj savet i svoj sud. Tako se dogodilo i kad je jednom prilikom došao među opančarske radnike u radnji Čeda Bogićevića iz Arilja. On je prvo zamolio gazdu da mu napravi letnje, lake opanke, pa kada je on izašao iz radnje, Stevo je ušao u radionicu među radnike. Odmah im je postavljao pitanja da bi saznao radno vreme, visinu nadnice, način ishrane i sve ostalo. Zadovoljni što nekome mogu da se izjadaju na uslove života i rada, mladi opančari su brzo preneli Stevu svoje ogorčenje na mnoge nepravde.

»Znači, niste zadovoljni, a ne znate šta da se učini da bi se stanje popravilo. Odmah da stvorite svoju organizaciju, svoj sindikat i da se kroz njega organizovano, kao i mnogi radnici u zemlji, borite za svoja prava — rekao im je Stevo. — Ništa vam ne vredi što u srcu samo skupljate mržnju zbog ovako naopako sastavljenog društvenog uređenja ako se protiv njega ne budete organizovano borili da biste se izborili za smanjenje radnog vremena, za veće plate, za bolje uslove života i rada, za odmor i kulturnu razonodu. Ako sada radite 17 časova dnevno, to će vas brzo iscrpeti, upropastićete zdravlje i nećete ni dočekati starost. Zato se morate boriti organizovano i odlučno...«

Stevo im je brzo, na olovku, izračunao pošto gazda kupuje sirovu kožu i šišarku, koliko ga šta košta, šta daje radnicima, a kolika suma ostaje njemu da bi im, svima, slikovito dokazao šta je eksploatacija čoveka po čoveku i kako se bogate kapitalisti i osiromašuju radnici. Otuda bogati mogu da

piju i lumpuju, da se provode, da za jednu noć potroše onoliko koliko radnik ne može da zaradi za nekoliko meseci.

U Arilje su često dolazili nakupci iz Sjenice i Nove Varoši da kupuju veće količine opanaka i da ih na konjima teraju radi preprodaje. Tako su jednom ti tzv. »tucetari« upali u radnju Čeda Bogićevića i kupili 200 pari opanaka. Kada su ih u džakovima natovarili na konje i isplatili gazdi po ceni, krenuli su sa njim u kafanu da se počaste. Stevo Čolović je iskoristio njihov odlazak i rekao radnicima:

»Sad je prilika da popravite svoje materijalno stanje, svoj položaj. Pošto su Sandžaklije pokupovale opanke po ariljskim radnjama, a primiće se vašar, vi tražite povišicu nadnica. Ukoliko to gazde ne prihvate i ne ispune vaše zahteve, onda organizujte štrajk«.

Petomajski izbori

Komunistička partija se tada pripremala da što bolje iskoristi predizbornu kampanju za petomajske izbore (1935). Stevo Čolović, Nebojša Jerković (tada učitelj u Močiocima), Vojislav Pajić i Vitomir Vitorović Moler, koristili su sve zborove da što bolje raskrinkaju režim, ukazujući na izdajstvo raznih stranaka.

Kada je jednom prilikom, u kafani Maša Gligorjevića u Arilju, zakazan zbor trebalo je da na njemu, pored Sredoja Brkića, govori i ministar Vojko Čvrkić. Stevo je rekao da komunisti dođu na taj zbor kako ne bi dozvolili da na njemu govori Vojko Čvrkić, ministar pošta i jedan od istaknutijih propagatora ideja Milana Stojadinovića. Tako je i bilo. Čim se Čvrkić popeo na govornicu, bez obzira na prisustvo žandarma, okupljeni komunisti i radnici počeli su da zvižde i viču »ua«. Tada je opančarski radnik Tihomir Jovičić, iz sela Bogojevića kod Arilja, skriven u uglu kafane, gađao Čvrkića jajetom. Udario ga je u šesir. Kao po komandi, sa svih strana počeli su da lete mučkovi na ministra. Žandarmi su rasterali narod da bi ministra zaštitili.

Nešto kasnije, u Arilju je zakazao zbor i ministar Rajaković. Radnici iz varošice i seljaci iz okoline organizovali su protiv njega prave demonstracije.

Žandarmi su upotrebljavali kundake da bi se zbor održao. Masa je probila kordon, prišla tribini sa povicima »dole lopovi«. Da bi se spasao, ministar Rajaković je dotrčao svojoj limuzini. Dok je šofer palio motor, krojački radnik Dušan Radonjić Šnajco, pri-trčao je ministrovim kolima i, za zadnji odbojnik, privezao veliku praznu kantu od ulja. Kad je automobil krenuo kanta je pravila galamu ispod ariljske crkve niz padinu, prema Požegi.

Kad je u Užicu organizovan opozicioni zbor, iz ariljskog kraja je pošlo oko stotinu ljudi. Međutim, u Požegi im policija nije dozvoljavala da uđu u voz, želeći da se na taj način spreči njihov odlazak na zbor. Ariljci su, predvođeni članovima KPJ, nastavili put pešice, noseći transparent na kome je pisalo: »Dole izdajnička vlada Milana Stojadinovića«.

Raspolazući velikim finansijskim sredstvima, tada je u ariljskom srezu izabran za poslanika Gojko Novitović, inače kandidat JRZ, dok je njegov protivkandidat na demokratskoj listi, Milenko Glišić, izgubio. Zanimljivo je istaći da su demokrati posle izbora govorili: »Da imadosmo malo više para pri kraju, mogli smo glasove kupovati i po pet dinara«. Da bi nadoknadili nedostatak novca, pojedini emisari poslaničkih kandidata kupovani su grafitnom fiksom, umotanom u hartiju, sa čijih su krajeva stavljali po nekoliko dvodinarki. Prevareni takvim fišecima, nisu ni smeli da se žale nikome kako se ta bruka ne bi pročula, jer se ni glasovi nisu smeli tako javno prodavati, odnosno kupovati.

Posle štrajka radnika osnovana prva partijska ćelija

Bilo je to avgusta 1936. godine. U međuvremenu je u Arilju bio organizovan URS-ov sindikat, koji je obuhvatio oko 70 radnika. Stevove reči su prenete Upravnom odboru u kome su se, između ostalih, nalazili Živko Simović i Veljko Zekavica. Na njihovu inicijativu, radnici su prihvatili Stevov predlog. Gazde nisu htele da ispune zahteve svojih radnika, pa je organizovan štrajk koji se odužio sedam dana. Na strani radnika nalazili su se i mnogi građani. Neki trgovci, naravno oni napredniji, davali su im robu na veresiju, a pekar Milutin Čečić je, krišom,

da ne bi saznala policija, delio hleb besplatno porodicama radnika.

Naravno, štrajk je imao uspeha, jer je radno vreme smanjeno na 10 časova, a nadnice su povećane. Neuspeh je bio što su pojedine gazde kategorički odbile da na posao ponovo prime organizatore štrajka, pa je tako šest radnika ostalo bez posla u Arilju. Oni su kasnije morali da ga potraže u Čačku, Kraljevu i Kruševcu. Ipak, kroz ova mesta, kroz koja su prolazili, sindikati su im pružali pomoć u novcu i hrani, što je upisivano i u sindikalne knjižice.

U leto te godine, u Arilju je formirana i prva ćelija KPJ. Pored Steva Čolovića, u njoj su bili: Ljubo Stojić, knjižar, Mihailo Majstorović, bravar, Vitomir Vitorović, molerski radnik, Savo Popović, zemljoradnik, Pajko Antović, abadžijski radnik i Vojislav Pajić, zastupnik »Singera«. Sekretar je bio Stevo Čolović. Svi oni, čitava partijska ćelija, bili su vrlo aktivni u političkom radu sa masama.

Jedan od najvažnijih političkih zadataka u to vreme bio je: organizovanje naroda protiv sklapanja konkordata sa katoličkom crkvom i okupljanje građanstva oko platforme te borbe. Komunisti su uspešno iskoristili to narodno nezadovoljstvo protiv vlade Milana Stojadinovića, raskrinkavajući, istovremeno, i lik čoveka koji je bio naklonjen fašizmu. Borba protiv konkordata pretvorila se i u Arilju u borbu protiv svega što nije valjalo. Tog vremena je održan i veliki narodni zbor na kome je govorio komunista iz Virova Miloško Ćirjanović. Nešto kasnije održan je i zbor u Užicu.

Stevo je shvatio svoj zadatak da treba raditi na stvaranju partijskih ćelija i prijemu odanih ljudi u KPJ. Prvog avgusta 1936. godine, on je otišao iz Radobuđe u Arilje. Znao je da jedna grupa seljaka iz njegovog sela pravi ciglu kod Radojka Vasiljevića. Stevo je, zajedno sa Danilom Krdžićem, tobože u prolazu, svratio na to mesto gde su Radobuđani pravili ciglu. Obratio se trojici: Miloradu Savoviću, Vojislavu Milutinoviću i Miodragu Savoviću, da bi sa njima opširnije razgovarao. Napomenuo je da bi bilo dobro da svi zajedno odu u šumicu pored Morave.

»Mi smo pravljenje cigle pogodili »đuture«, a ne nadnicom, pa možemo da napustimo posao« — rekli su radnici.

Stevo i Danilo Krdžić su pošli preko njiva, a ova trojica, onako blatnjavi od pravljenja cigle, za njima. Tako je izgledalo kao da će, tobože, da se okupaju. Svi su seli na obalu Moravice, zaklonjeni šibljem od radoznalaca. Evo kako je, po sećanju Miodraga Savovića i još nekih, govorio Stevo Čolović:

»Partijske ćelije se kod nas formiraju od tri, pet i osam članova. Naša radobuđska imaće pet članova. Sem toga, potrebno je da svaki od nas ima za sebe jedno drugo ime, pseudonim, koji će nam služiti u međusobnom opštenju. Tako ćemo onemogućiti da se saznaju imena članova naše ćelije. Na primer, moj pseudonim biće „Simeon“, Miloradov — „Milovan“, Miodragov — „Manojlo“, Danilov — „Doco“ i Vojislavljev — „Nikola“. Ja ću svakog od vas zadužiti da radite sa po jednim seljakom iz naše Radobuđe. Ti ćeš, na primer, Miodraže, biti zadužen da radiš sa Dragoslavom Jojićem, ti Milorade, odnosno „Milovane“ — kako ti je novo ime — sa Boškom Savkovićem, ti »Doco« sa Milosavom Krdžićem, a ti »Nikola« sa Radojkom Vasiljevićem. S njima razgovarajte o današnjim zbivanjima u svetu i u zemlji, a mene ćete izvestiti kako oni gledaju na nas komuniste, da li nas simpatišu toliko koliko nam izgleda, kada prvi put razgovaramo sa njima. Ja ću vam, preko »Doca«, dostavljati razni partijski materijal koga ćete, posle čitanja, davati drugovima s kojima ste zaduženi. . .«

Ćelija je kasnije održavala sastanke u kući Milorada Savovića i Vojislava Milutinovića u Radobuđi. Jednom prilikom je Danilo Krdžić obavestio članove da će se, u hotelu Mila Bjekića u Arilju, naći sa Stevom Čolovićem. Policiji neće pasti na pamet da bi se oni mogli sastajati pred njenim nosom (jer je Sresko načelstvo bilo preko puta hotela) da se dogovaraju. Kada su trojica Radobuđana stigli sa pravljenja cigle ispod Arilja i kada su ušli u hotel, u maloj sali su Stevo i Danilo igrali karte. Tobože iznenađeni što vide svoje zemljake, Stevo i Danilo su ih pozvali za svoj sto da zajedno »odigraju po jednu partiju karata«. U toku same »igre«, Stevo im je izneo zadatke koje bi trebalo hitno izvršiti, rekavši im na kraju, da će se sledeći sastanak održati u kući Miodraga Savovića u Radobuđi i da će se na njemu proraditi materijal dobijen iz Beograda.

Kad je sastanak bio završen, bila je »završena i partija karata«, koju je Stevo »odigrao« samo za-

to da bi mogli održati i sastanak. Odmah su napustili kafić, jer je Stevo bio protivnik zadržavanja komunista po kafanama i za kartaškim stolovima, sem u slučaju da na taj način treba izvršiti neki partijski zadatak.

Nastojeći da pridobije što veći broj simpatizera Komunističke partije, Stevo je leti obilazio seoske vašare u gornjim selima ariljskog sreza. On je nosio fotografski aparat, što je, za ono vreme, bila velika retkost u ovom kraju. Fotografisao je omladince i omladinke, starije ljude i žene, obćavajući da će im slike poslati u određenom roku. To je i činio, šaljući slike nekima i besplatno, da bi pridobio simpatije mladih. On je leti nosio belo odelo, pa su pojedinci govorili da ga »dobija iz Rusije«, s obzirom da nije imao stalni posao.

Partijski rad je bio sve življi, sve organizovaniji u ovom kraju. Tako je, 18. avgusta, u šumi kod Priličkog kiseljaka održan prvi zajednički sastanak komunista iz ariljskog, moravičkog, dragačevskog i požeškog sreza. Sastanku je prisustvovalo oko 20 lica, među kojima su bili Petar Stambolić, student agronomije iz Beograda, Miodrag Stambolić, Obren Stišović, Bogoljub Ocokoljić i Obren Čekerevac iz Brezove, Stevo Čolović iz Radobuđe, Miloško Čirjaković iz Virova, Savo Popović iz Latvice, Ljubo Mičić iz Godovika, Mićo Matović, učitelj iz Dobrača, Milinko Kušić iz Ivanjice i još neki.

Prva skojevska organizacija

Maja 1937. godine, Stevo Čolović je formirao i prvu organizaciju SKOJ-a u Arilju. U nju su primljeni Simo Pajević, šofer, i još četiri opančarska radnika: Slavko Aćimović, Dobrosav Popović, Sava Đorđević i jedan omladinac koga su zvali »Okan«, a čijeg se imena niko ne seća. Na tom sastanku, koji je održan u Piskavicama više Arilja, Stevo je mladim radnicima govorio kako treba da se izgrađuju, šta da čitaju, kako da se ponašaju. On im je prenosio svoja revolucionarna iskustva, stečena na robiji, da bi im, na kraju, dao knjigu »Kako se kalio čelik«. Zadužio je Sima Pajevića da čita pasus po pasus, kako bi se mladim skojevcima dala potrebna objašnjenja. Svaki od njih morao je da kaže bar

po nešto od onoga što je zapamtio, dok se čita knjiga, kako bi se i na taj način izgrađivali.

U Arilju se snažno osećala politička aktivnost Steva Čolovića i ostalih komunista i skojevaca. Ponovo je izbio štrajk opančarskih radnika. Stevo je želeo da oni što duže izdrže u štrajku, pa ih je pomagao na razne načine. Međutim, u štrajku nisu učestvovali svi sindikalno organizovani radnici, jer je od 70 štrajkovalo svega 20.

»Nije samo važno da se organizuje štrajk i da u njemu učestvuje nekoliko radnika, a ostali da to posmatraju, već je važno da svi radnici istupe jedinstveno i organizovano u okviru svog sindikata« — prekorno je govorio Stevo svim sindikalno organizovanim radnicima na jednoj konferenciji koja je održana povodom štrajka. — Samo se na taj način, u ovakvim uslovima, može nešto izdejstvovati i izboriti...«

Štrajk je završen time što su radnicima povišene nadnice za pet dinara, a ariljske gazde su, uz pomoć policije, prisilile opančara Vasića da zatvori svoju radnju i napusti varošicu, jer je pomagao štrajkače.

Međutim, i Steva je posle toga počela da proganjati policija. Ona je znala da se on sve češće sastaje sa radnicima, da je držao sastanak u jednoj napuštenoj kući Bogoljuba Krakovića, sa desetak opančara s kojima je radio na stvaranju literarnih grupa, mada je prethodno svima rekao da će, u slučaju provale, pričati kako su razgovarali o stvaranju fudbalskog kluba. Policiji je pošlo za rukom da ih pohvata na jednom sastanku i da ih sve pozatvara.

»Zar ti, Stevo, nije bilo dosta u zatvorima na raznim stranama, nego da te hvatamo i ovde kako se baviš komunističkom propagandom?« — upitao ga je policijski pisar Kostić.

Stevo je ćutao, a Kostić je objašnjavao prisutnima:

»Imali smo noćas dobar lov. Ulovili smo Steva Čolovića i ovu »boraniju« (misli na mlade opančare koji su sa Stevom pohapšeni).

Obešen, a peva

Posle ležanja u ariljskom zatvoru, Stevo se ponovo našao iza rešetaka. Bilo je to u leto 1937. go-

dine, kada je došlo do velike provale u Kragujevcu i kada su pohvatani i pohapšeni komunisti u mnogim mestima Srbije. Tada su iz Arilja u Kragujevac oterani Stevo Čolović i Miloško Čirjaković. Njih dvojica su pohapšeni među poslednjima. Postoje dokumenta iz kojih se vidi da su Steva tamo tukli, da su mu stavljali so u usta i mučili ga žeđu, da su ga vešali, pa tukli po tabanima, ali da on ništa nije priznavao. To herojsko držanje Steva Čolovića u kragujevačkom zatvoru, gotovo literarno, opisao je dr Radoslav V. Sandić, iz Obrenovca, koji je tada bio u ovom zatvoru. Evo njegovog opisa:

»Noć je. Koraci. Zaustavili su se pred našom ćelijom. Budni smo: Zakić oprezno spušta prebijeću ruku na dasku, Eman skriva dlanom plamen dogorele cigarete, ja stojim pored kible. Ključ. Škripa. Na beton pada železna poluga. Cvile zarđale šarke. Vučji pogledi.

Bacaju čoveka na beton i sa treskom zalupljuju vrata.

Gledamo se. On crnomanjast, sa bujnom gavrastom kosom i plamenim pogledima. Lice mu je obliveno krvlju, a osmeh prkosa lebdi u njemu.

»Drugovi«, ispruža otekle ruke i grli nas.

Klečimo oko njega.

»Jači smo! Ne mogu da nas slome!« — kaže nam.

Podižemo ga na ležaj od dasaka. Stavljamo moćne krpe na otekle zglobove. Čuti. Onda govori:

»Veli Kosmajac: Ulovismo te, ptičice!«

»Ruke su mi vezane. Čutim«.

»Progovorićeš, iako imaš dugi staž u Mitrovcu« — nastavlja Kosmajac.

Stari gramofon zacvile neku jezivu ariju.

»Sada ćemo da vidimo avangardistu na delu!«

»Agenti me bacaju na pod, vezuju noge za ruke«.

Gramofon zakrkori i izdahnu. Tišina.

»Jesi li komunist?«

»Oдавно znaš da sam to«.

»Imena članova Sreskog komiteta?«

Grč u vilicama.

»Čutiš! Ha, ha, ha! Kazaćeš i sve članove Pokrajinskog komiteta«.

Žila se izvija, pada na telo i ostavlja zmijaste tragove. . .

»Aaa! Boli? Ha, ha, ha. . .«

Lice mu je u groznici, oči zapaljene, oko usana grč, bez trzaja, uzdaha, reči... Žila peva pesmu bola...

»Obesite ga!« — urla razdražena zver.

Agenti provlače gvozdenu polugu između vezanih ruku i nogu. Lanci zasecaju u meso i kosti. Kosmajac uzima flašu, pije dugo, nezasito. Rakijom guši nemoć. Onda prilazi i više glave obešenog čoveka peva:

»Ustaj, seljo, ustaj rode!«

Čolović mu je otpevao:

»U narodni front slobode!«

Iz usta krv lipti.

Nemogavši više da izdrži, Kosmajac me udara flašom po glavi i razbija je! Razjaren, sumanuto istrčava iz mučionice prosipajući psovke po hodniku...

Oči su mu krvave. Smeh se sakrio u njima. Glava mu klonu... Gledamo se, nagnuti nad njim. Pokrivamo ga seljačkim gunjem. Tiho pitam Zakića:

»Ko je ovaj drug?«

»To je Stevo Čolović, dugogodišnji robijaš« — odgovara mi Zakić, zagledan u krvave brazde po licu i rukama čoveka.

U Emanovim usnama svetluca cigareta. Dok pretučen Čolović spava, mi smo zagledani kroz rešetke kragujevačkog zatvora u rumena svitanja...

Bez obzira na zatvor i mučenja, Stevo je po povratku iz Kragujevca nastavio rad, uz veću ilegalnost. On je preko partijske organizacije u Arilju ponovo pokrenuo rad sindikata. Oživeo je sindikalni pododbor kožarsko-prerađivačkih radnika, čiji je sekretar bio Živko Simović, opančarski radnik iz Grdovića. Sindikalni sastanci su održavani u kafani Vula Sredovića, nedaleko od kućice Bogoljuba Krakovića, u kojoj je uhvaćen Stevan Čolović. Preko sindikata rasturana je i marksistička literatura: brošure »Robija«, »Razvitak društva«, »Izvod iz političke ekonomije«, »Osnovi marksizma«, kao i dela proleterskih pisaca i radničke novine. Takvim sastancima je prisustvovalo i po 40 sindikalno organizovanih radnika. Stevo nije dolazio zbog prisustva policijskog pisara, ali je preko članova KPJ uticao da se direktive Partije sprovode u sindikatu.

Početkom juna 1938. godine, u Arilju je ponovo izbio štrajk opančarskih radnika. Oni su zahtevali povišicu plata, što su vlasnici odbili. Štrajk se pro-

dužio oko dvadeset dana. Znajući da su štrajkači sa svojim porodicama u teškoj situaciji, jer sindikat u Arilju nije imao novčanih sredstava da bi pružio materijalnu pomoć, Stevo se pismom obratio Centralnom sindikalnom rukovodstvu u Beogradu. Od njih je dobijen novac koji je razdeljen štrajkačima. Kad su ariljske gazde čule za to, u strahu da se štrajk ne produži, povisile su nadnice.

Aktivnost i na vežbi u Borovu

Stevo Čolović je u to vreme pozvan na vežbu u Borovo. Morao je da se javi vojnoj komandi u Užicu. Sećanje na to vreme ispričao je Svetozar Lakićević, iz brezovačke Ravne Gore kod Ivanjice.

»Bili smo u istoj jedinici. Sa nama je bio i Milinko Kušić, nad kojim je primenjivana još veća kontrola. Pratili su s kim se Stevo druži, šta priča, jer je uvek imao grupu oko sebe, bez obzira ko je i odakle je. Među njima je bilo dosta Ariljaca. Obično smo se sastajali po starim vagonima železničke stanice i na radilištima gde smo kopali rovove. Stevo nam je ponekad nudio da idemo u Košutnjak (šuma sa divljim životinjama ograđena žicom), koju su držali boari — bogataši sa velikim posedima. Išli smo s njim da razgledamo »Batinu« fabriku obuće. Išli smo po desetak u grupi, a Stevo nam je objašnjavao gde se, šta i kako radi. Odnekud je on sve to znao.

Iskoristio sam jednom prilikom njegovu blizinu i, kad sam video da smo sami, upitao ga:

»Stevo, čuo sam da ste član Partije, a vidim i da vas prate?«

»A šta te to interesuje?« — kao pobuni se Stevo.

»Pa i ja sam u Partiji!« — rekoh.

»Kako to smeš da govoriš?«

»Smem vama da kažem, jer sam o vama mnogo slušao od Ljuba Ocokoljića...«

Onda smo razgovarali duže i o svemu.

Stevo Čolović je organizovao i vojnike da štrajkuju, odnosno da ne idu na ručak. Zato je išao na odgovornost kod pretpostavljenih starešina. Posle ga je jednom prilikom našao komandant Jure Orešković da čita novine, pa ga je zbog toga pozvao na saslušanje (tada je u vojsci bilo zabranjeno čitati štampu). Bilo je i replike oko toga kako vojnici ko-

paju rovove po tri metra u dubinu, a jedu slabiju hranu od podoficira koji sede u kancelarijama. O tome je oštro govorio Stevo oficirima, koji su ga smenili sa dužnosti intendanta zato što je postupao obrnuto. Posle njega, na tu dužnost je došao Ludvig Vajnaker, vrlo surov i nezgodan čovek, pa je hrana vojnicima bila još lošija.

Stevo Čolović je bio čovek koga su svi vojnici voleli, jer je bio kuražan i smeo. Kada stane pred komandanta i počne da govori, starešine zaneme. Na završetku vežbe, kad je trebalo da pođemo kući, poručnik kaže nama vojnicima da mu treba pet dana dok svima napiše potvrde.

»Pustite mene u kancelariju i ja ću ih ispisati sve za 24 časa da bi ljudi išli kućama« — rekao mu je Stevo.

Tada su vojnici počeli da kliču »Stevo, naš Stevo«. A Stevo je te večeri uspeo da ispiše sve potvrde i da ljudi sutradan krenu kućama.

Posebna briga o razvoju sela

Kad se ponovo našao u zavičaju, pored brige o političkoj aktivnosti među radnicima u Arilju, Stevo je pronalazio forme rada i sa ljudima u selima ariljskog sreza. Da bi privukao seljaštvo za program Komunističke partije, on je koristio sve mogućnosti koje su pružane prijemom u članstvo tadašnjih organizacija poljoprivrednih proizvođača: voćarskoj, stočarskoj i pčelarskoj zadrugi u Arilju, kao i zadrugama u selima. Ove tri zadruge su bile vrlo aktivne i okupljale veliki broj radnika. I Stevo je brzo postao popularan među zadrugarima, zbog svojih značajkih i vatrenih govora na njihovim skupovima. On je naročito naglašavao nužnost poboljšanja ekonomske moći sela i borbe protiv eksploatacije.

Zaslužuje pažnju podatak da su Stevo Čolović i Miloško Čirjaković uspeli da obezbede u ovim zadrugama, odnosno u njihovom rukovodstvu, jaka partijska uporišta. U upravnom odboru Voćarske zadruge, na primer, bili su Stevo Čolović, Miloško Čirjaković, Ljubo Mičić, Mihailo Tomić i još neki. U tom periodu je Stevo, preko partijske organizacije u Arilju, organizovao prikupljanje životnih namirnica, koje su paketima slate komunistima po tamnicama. Paketi su odašiljani na adresu jedne dru-

garice, čiji se muž nalazio na osudi, a ona je to, preko veze, slala određenim licima, odnosno komunistima.

Posebno je interesantno kako je Stevo Čolović želeo da se probije i do zadružnog rukovodstva u Beogradu da bi i tamo, svojim ubedljivim govorima, mogao da utiče kao komunist. Kad se 1939. godine u Beogradu održavala Glavna skupština Saveza voćarskih zadruga, trebalo je da i članovi Voćarske zadruge u Arilju biraju svog delegata. Po direktivi policije, tadašnji njeni eksponenti omeli su izbor Steva Čolovića, pa su izabrali Milovana Krčevinca iz Latvice. Njegov izbor pravdali su nedostatkom novčanih sredstava za plaćanje putnih troškova Stevu Čoloviću, jer je Milovan Krčevinac imućan čovek, a u Beograd ide da bi prodao svoje jabuke, pa ne traži putne troškove.

Međutim, Stevo Čolović je, i pored toga, otišao u Beograd da prisustvuje Skupštini kao posmatrač. On je znao kakve je direktive dobio Milovan Krčevinac za svoj govor na Skupštini, pa je čekao da se javi za reč. I kada je predsedavajući objavio da ima reč predstavnik ariljskih zadrugara, umesto Milovana Krčevinca — za govornicu je izišao Stevo Čolović (Krčevinac nije ni smeo da reaguje, već se s tim pomirio i ostao je i dalje da sedi na svom mestu). Kažu da je Stevo govorio dugo o problemima srpskog seljaštva, posebno o zadrugarstvu i nužnosti napredne poljoprivrede, koje nema u kapitalističkom sistemu. On je o tome pisao i u »Težaku«, časopisu koji je bio namenjen selu. Svoje izlaganje je potkrepljivao takvim argumentima da su mu i članovi Predsedništva i delegati pljeskali, zadivljeni da je »malo Arilje imalo tako pametnog voćara da pošalje na Skupštinu«. Njegov govor je objavila i tadašnja štampa, dok je Krčevinac, po povratku u Arilje, doživeo napade od pojedinih režimlija, što nije bio budniji, nego mu je »tako vešto podvalio jedan komunista«.

Po povratku Stevo je razvio još intenzivniji rad na kulturno-prosvetnom obrazovanju seoske omladine. On je organizovao više kurseva kao što su pčelarski, kalemarski i drugi. Pčelarskim kursom je rukovodio Božo Mičić, a kalemarskim Stevo Čolović. Pored stručnih, održavana su i aktuelna politička predavanja. U Arilju je, pri Pčelarskoj zadruzi, osnovana i biblioteka, koja je smeštena u prostoriju os-

novne škole. Za knjižničara je izabran komunista Božo Lončarević iz Grdovića. Ubrzo je imala oko sto članova. Bila je snabdevena stručnom i političkom literaturom, časopisima, brošurama i štampom. Kasnije je pri knjižnici osnovana i omladinska kulturna grupa. Njen rukovodilac je bio Ljubiša Petrović, tada student iz Grdovića, dok je njen rad pratio i pomagao komunista i sudski pripravnik Mićo Cicvarić, iz okoline Požege. Za kratko vreme, kulturna grupa je spremila i svoj program. Dala je jednu priredbu u Arilju, a zatim i u nekim selima u okolini Arilja i Požege.

Odmah posle Arilja, i u Radobuđi je otvorena knjižnica i čitaonica. Netaktičnošću jednog člana uprave, otkrivene su namere komunista, pa su u njene prostorije, iznenadno, jednog dana upali žandarmi i napravili premetačinu svih knjiga. Sve što je imalo crvene korice ili naslove, izbačeno je i spaljeno. Međutim, neke od važnih je Stevo pre toga sklonio kod svoje kuće, pa ih je opet delio omladini na čitanje.

Negde ujesen te godine, kod Steva Čolovića je došao u Radobuđu Petar Stambolić. On je Stevu izložio novosti iz Beograda, a zatim saslušao njegov izveštaj o političkoj situaciji u radu partijskih i skovskih organizacija u ariljskom srezu. Tih novosti je bilo dosta, jer se avet fašizma već nadnela nad Evropom. Osećao se jak politički pritisak ondašnjih vlasti na Komunističku partiju, na njene članove i članove Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Već su počele pripreme za otvaranje koncentracijskih logora u nekim mestima, kao i u Međurečju kod Ivanjice. Trebalo je izdvojiti komuniste iz naroda, kako bi se, na taj način, razbila KPJ i onemogućila njena aktivnost. O njima je sa Stevom razgovarao i Momir Tomić, sekretar Okružnog komiteta partije iz Čačka, koji je sa Stevom išao i do Latvice kući Sava Popovića na dogovore o daljoj aktivnosti. Inače, njih dvojica, Stevo i Momir Tomić, bili su pre toga na sahrani dr Dragiše Mišovića i razgovarali o aktiviranju partijskih organizacija u ovim srezovima.

Stevo Čolović je obavešten da u Užicu spremaju velike radničke demonstracije, povodom ukidanja URS-ovih sindikata pa je trebalo organizovati odlazak ariljskih komunista i simpatizera. Da policija, kao ranije, ne bi maltretirala demonstrante, Stevo Čolović je sa grupom od petnaestak lica krenuo pre-

ko sela. Pored Steva, u grupi su se nalazili Tošo Glišić, Slavko Aćimović, Ljubiša Petrović, Milisav i Bogdan Palić, Danilo Krdžić i još neki. Čim su stigli u Užice, oni su se priključili demonstrantima koji su se već nalazili na ulicama. Policija je pokušavala na sve moguće načine da spreči demonstracije, a kad nije uspela — došlo je do sukoba. Tom prilikom, 1. januara 1941. ubijen je dvadesetogodišnji radnik Radoje Marić, sekretar OK SKOJ-a, koji se nalazio na čelu demonstranata. Po povratku iz Užica, demonstranti su preneli građanima u ariljskom kraju šta se dogodilo u sukobu radnika i policije.

Posle događaja u Užicu, Sresko načelstvo u Arilju je zabranilo rad sindikalnom Pododboru kožarskih radnika, kulturnoj grupi i zadružnim knjižnicama u Arilju, Radobuđi i drugim selima. Policija je sa podozrenjem gledala na sva predavanja koja su držana u okviru knjižnica, mada nisu znali da su, pored tih, držana i ilegalna za članove KPJ i simpatizere kod Lončarevića vodenice u Grdovićima. Na takvom jednom sastanku, predavanje je držao Mićo Cicvarić »O postanku čoveka«, posle čega je Vojislav Pajić govorio o političkoj situaciji u svetu i u zemlji. Prisustvovalo je oko 50 članova KPJ i SKOJ-a.

Stevo Čolović je, kao sekretar Sreskog komiteta KPJ, imao mnogo poslova. On se borio da ih uspešno sprovodi, angažujući i Vojislava Pajića, Neđa Vukotića, Pajka Antovića, Sveta Šendekovića i ostale članove. Osim njih, u ariljskoj partijskoj organizaciji bili su Milosav Vujović, Svetolik Lazarević, Simo Pajević, Slavko Aćimović i drugi, na koje se mogao osloniti Sreski komitet.

Uoči rata, Arilje je imalo i dobru skojevsku organizaciju. Njeni članovi su bili: Olga Vidaković, učiteljica, Tošo Glišić, student, Brane Milošević, učenik učiteljske škole, Mirčeta Vasiljević, učenik, Bogoljub Vasiljević, radnik, Milenko Jakanović, učenik gimnazije, Konstantin Zečević, učenik gimnazije, Rade Radović, radnik, Vukadin Kraković, radnik, i drugi. Oni su, na svojim sastancima, proučavali »Uvod u ekonomski razvitak društva«, čitali odlomke iz romana »Kako se kalio čelik« i druge knjige, koje im je najčešće donosio Stevo Čolović.

»Skupljajte oružje, trebaće!«

Kada je 6. aprila 1941. godine objavljen rat, Stevo Čolović je sa grupom ariljskih komunista otišao pešice u Užice, u vojnu komandu, tražeći da ih prime u vojsku. Međutim, komandant ih je isterao na polje, pretivši da će ih pohapsiti ako još jednom dođu da od njega traže oružje. Stevo Čolović se, potom, vratio u ariljski kraj, pripremajući se za nove akcije.

U prvoj polovini aprila, stara Jugoslavija je kapitulirala. Vojska je položila oružje svuda. Baš tada, u kući Sava Popovića, starog komunista iz Latvice, održan je sastanak istaknutih aktivista iz nekoliko sela, na kome je govoreno o sakupljanju oružja. Takav sastanak je organizovao Stevo Čolović za Radobuđu i još neka sela. Pošto je dvorište bivšeg sreskog suda u Arilju bilo određeno za skupljanje oružja, Stevo je sačekivao vojnike u Arilju, koji su mu predavali oružje, fišeklije sa municijom, bajonete, bombe... Odmah ih je stavljao u džakove i davao Radobuđanima da nose i sklanjaju. Tako je rađeno i za druga sela: Virovo, Vigošte, Pogled... Samo za jedan dan sklonjeno je iz Arilja oko dve stotine pušaka i ogromna količina municije, što je kasnije poslužilo za naoružanje Ariljskog partizanskog bataljona.

Od kapitulacije stare Jugoslavije do 22. juna 1941. godine, u ariljskom kraju je održano mnogo sastanaka komunista i skojevaca, na kojima je govoreno o pripremama za oružani ustanak protiv okupatora. Na Klokoču, u Piskavicama, kod Gavrilovca, ili u šibljacima pokraj Moravice, gde su krišom držani ovi sastanci, prisustvovao je Stevo da bi objašnjavao šta i kako treba činiti.

Zanimljiv susret u julu 1941. godine sa Stevom Čolovićem, ispričao nam je Milan Jojić, penzioner u Titovom Užicu:

»Naši Severovci su imali deonicu kroz Grivsku i Radobuđu, na putu koji se tada izgrađivao. Moja deonica je bila kod kuće Petka Dragovića. Tu smo došli nekoliko nas Severovaca i počeli da kopamo krampovima. Odozgo, niz brdo, od radobuđske opštine, išao je ka nama jedan čovek, lepo obučen. Stao je iznad nas i upitao nas:

»Šta to radite?«

»Gradimo put« — kažemo gotovo uglas.

»Ne bi trebalo da ga gradite, kad mi moramo da ga rušimo«.

»Zašto?« — pitamo mi iznenađeno.

»Pa, da ne bi Nemci dolazili da nas pljačkaju. Ako imaju dobar put, onda će oni lakše moći da nas pljačkaju, a ako nemaju — onda oni neće ni polaziti. Nego, sedite malo, odmorite se i da porazgovaramo« — kaže on.

Mi sedosmo s njim.

»Poznajete li vi mene« — pita sve nas.

»Ne poznajemo«.

»Da li ste čuli za Steva Čolovića?«

»Ja sam čuo, ali da je on lopov i da ga žandarmi zato proganjaju po zatvorima«.

»Otkud to znate« — iznenađeno upita mene.

»To je nama đacima govorio naš učitelj iz Severova«.

»Kako se zove vaš učitelj?«

»Miodrag Avakumović, sin Milosava Avakumovića iz Severova«.

»Eto, vidite li kako lažu. Tačno je da me žandarmi hapse, ali ne kao lopova, zbog krađe, nego zbog toga što se borim za narodna prava, protiv kapitalista i eksploatatora, protiv nepravde«.

Posle smo sedeli sa Stevom duže, jer nam je pričao vrlo interesantno o borbi protiv okupatora, o mnogo čemu. Na kraju je napisao jedno pismo i poslao ga, po nama, Ratku Jovanoviću iz Kruščice. Tako smo, još iste večeri, predali pismo, a potom nismo dolazili da kulučimo na ovom putu«.

!

Proglas CK KPJ

I ariljski kraj je uzbudila činjenica da su Nemci uhvatili i streljali trojicu Požežana, koji su pokušali da iznesu oružje iz kasarne, a zatim ih obesili. Stevo Čolović je ovaj zločin okupatora iskoristio da bi na sastancima govorio šta očekuje narod ariljskog i drugih krajeva od Nemaca:

»Oni ne znaju da se naš narod ne može zaplašiti nikakvim terorom, da se ne bi borio za svoju slobodu... Na tom putu niko ga ne može ometi...«

Ariljska partijska organizacija je dobila nekoliko proglasa Centralnog komiteta KPJ, koje su članovi rasturali i lepili na određenim javnim mestima. U tim danima priprema za ustanak, Sreski komitet

KPJ u Arilju su sačinjavali: Stevo Čolović, Pajko Antović, Neđo Vukotić, Sveto Šendeković i Vojislav Pajić.

U Arilju su postojale dve partijske ćelije. U prvoj su bili Pajko Antović, Milosav Vujović i Svetolik Lazarević, a u drugoj Neđo Vukotić, Rade Radović i Joviša Mihailović.

Tada su postojale i četiri skojevske grupe, u kojima su bili: Tošo Glišić, Konstantin Zečević, Mirosljub Vasiljević, Branislav Milošević, Momčilo Nedeljković, Dragan Radulović, Paun Bojović, Bogoljub Vasiljević, Mladen Radović, Sreten Popović, Vukašin Kraković, Dušan Radonjić, Milojko Stanić, Milorad Mijušković, Mihailo Mihailović, Milenko Jokanović, Božo Majstorović, Aco Leković, Dragiša Glišić, Dragoslav Vuković, Ogla Vidaković, Milka Glišić, Milka Milošević, Dana Milošević, Zora Bogićević, Olga Stojić, Zaga Janjić i još neki.

Na sastancima su čitani razni materijali: »Oslovi ekonomskog razvitka društva«, »Kako je čovek postao div«, »Kako se kalio čelik«, itd. Baš u to vreme, Sreski komitet KPJ je organizovao više sastanaka na raznim mestima u okolini Arilja. Jednom od njih prisustvovao je i Željko Đurić, sekretar Okružnog komiteta KPJ, i Milinko Kušić, član Okružnog komiteta. Raspravljalo se o pripremama naroda za ustanak. Okružno partijsko savetovanje je održano u Užicu, kome je iz ariljskog kraja prisustvovao i Stevo Čolović, koji je već postao i član Okružnog komiteta KPJ. On je govorio o radu partijskih organizacija na teritoriji svog sreza.

Aktivnost se naročito rasplamsala posle 22. juna, kada je Nemačka napala Sovjetski Savez i kada je održan sastanak CK KPJ u Beogradu, na kome je doneta odluka o dizanju ustanka i upućen Proglas za borbu protiv okupatora u kome su komunisti pozivani:

»Na svoja mesta, u prve borbene redove!...«

Stevo Čolović je govorio narodu o izdaji, o okupaciji zemlje, o slobodi... On je ljudima objašnjavao da se, i pored toga što je zemlja pokorena, svim sredstvima treba boriti da narod ne služi neprijatelju, odnosno da mu ne izlazi u susret: radom, materijalom, hranom, novcem, porezom, slušanjem preko radija lažnih vesti, čitanjem njihovog »Novog vremena«, itd.

Kuća Steva Čolovića u Radobuđi, u kojoj je ustaničke 1941. bilo sedište komande Ariljske partizanske čete

Kad je Stevo, 23. juna, došao iz Radobuđe u Arilje, svratio je, po običaju, kod Mihaila Majstorića, da u njegovoj radnji porazgovara o situaciji. U toku tog razgovora Stevo je, iz unutrašnjeg džepa kaputa, izvadio notes, pokazujući ga Majstoriću:

»Evo, ovde imam zapisana 162 druga, koji mogu, za samo tri dana, da oslobode i Arilje i Požegu«.

Verovatno je Stevo, po sećanju Mihaila Majstorića, mislio na broj članova KPJ i SKOJ-a, kao i odanih simpatizera u ariljskom srezu, koji će, na prvi znak Partije, uzeti oružje i poći u borbu protiv okupatora.

Potom je Stevo posećivao članove KPJ, razgovarao s njima o situaciji i pripremao ih za ustanak.

Negde oko 1. jula došlo je do kontakta Steva Čolovića sa Milošom S. Glišićem, kapetanom bivše jugoslovenske vojske, koji je iz požeškog došao u ariljski kraj. Sastanak je zakazan u kući Vitomira

Vitorovića, molera, u selu Grivskoj, ispod Ostreša. Stevo je došao sa svojih pet drugova. Posle upoznavanja, Miloš S. Glišić je pokazao Stevu punomoćje Draže Mihailovića da može vršiti mobilizacijske pripreme i pregovore sa komunistima, ističući da su ti sporazumi o zajedničkoj borbi protiv okupatora postignuti i sa komunistima u požeškom srezu. Stevo Čolović je odbio da ma šta ugovara sa Glišićem, sem običnih razgovora, što se kasnijom proverom pokazalo da je bio u pravu, je Glišić nikakav sporazum nije ni sklapao sa komunistima požeškog sreza. Naravno, o svemu ovome je odmah obavešten Okružni komitet KPJ u Užicu, a zatim su nastavljene akcije u narodu.

Baš tih dana, u blizini kuće Sava Popovića, u selu Latvici, održan je sastanak kome je prisustvovao i Stevo Čolović. Reč je bila o potrebi odlaska najboljih ljudi u šumu. Javilo se osam drugova iz Latvice i Stupičevića.

Tokom jula u Arilje je iz Čačka došao Milojko Pajić, koji je saopštio Vojislavu Pajiću, da je čačanska policija sastavila spisak komunista i simpatizera Komunističke partije radi hapšenja. Na tom spisku je bilo i ime Vojislava Pajića. Tog dana je Vojislav Pajić bio zakazao sastanak Sreskog komiteta KPJ za srez ariljski. Sastanku je prisustvovao i Milan Mijalković Čiča, član PK KPJ za Srbiju. Odlučeno je da Sreski komitet pređe iz Arilja u selo Cerovu i da se smesti u kuću Bogdana Kovačevića, oca Vojislavljeve supruge.

Prema sećanju pojedinaca, 26. jula je održan sastanak Sreskog komiteta KPJ na mestu zv. »Rastoke« — u Kovačevića lugovima, kraj Morave. Tu su bili: Stevo Čolović, Dragiša Majstorović, Milojko Pajić, Milojko Ćirjaković, Svetolik Lazarević, Neđo Vukotić, Pajko Antović i Milinko Kušić, član Okružnog komiteta KPJ iz Užica. Stevo Čolović je u nekim centrima već bio održao slične sastanke. Izvršena su zaduženja ko će od članova Sreskog komiteta KPJ da održi sastanke u kom selu i da razgovara o onima koji žele da krenu u ustanak.

Sreski komitet, koji se nalazio u Cerovi, imao je pisaću mašinu i šapirograf, koji su služili za umnožavanje vesti, raznih letaka i ostalog propagandnog materijala. Na tom poslu je, pored Vojislava Pajića, radio profesor užičke gimnazije Venijamin Marinković. Upućena su pisma svim žandarmerijskim

stanicama, nadleštvima i ustanovama, kao i pojedini-
nim službenicima, sa zahtevom da napuste rad i slu-
ženje okupatoru.

Sačuvan je jedan takav letak u Istorijskom ar-
hivu CK SKJ. Citiraćemo samo dva prva pasusa:

»SRBI!

Najveći neprijatelj naše narodne slobode, po-
mahnitili umobolnik i dokazani slovenožder Adolf
Hitler, porobio je vas i vaše pitome njive i livade,
vas i vaše raspevane šume i lugove. U ovom podmuk-
lom naletu na našu zemlju mučki je poubijao golo-
ruke majke, žene i nejaku decu našu; porobio vaše
očeve, sinove i braću. I nije se zaustavio na toj svo-
joj sramnoj raboti! Iz dana u dan sprovodi on pre-
ko svojih plaćenika, narodnih izroda i izdajica Ljo-
tića i Aćimovića, svoj krvavi plan razaranja naših
života; najbolje sinove naše zemlje odvodi i ubija
po svojim zloglasnim koncentracionim logorima,
strelja nevine ljude i žene, raseljuje našu braću!

SINOVI DRAGAČEVA!

Šta nam donosi Hitlerova »Obnova« Srbije?

Bedu! Bedu seljaku, jer planski prazni naše
koševе i ambare; bedu zanatliji, jer odnosi materi-
jal potreban za preradu; bedu malom trgovcu, jer
nema robe potrebne za obrt; bedu radniku, jer koči
i onako bednu našu narodnu privredu i industriju.
I smrt nam donosi, možda laganu, ali svakako
sigurnu smrt. Smrt svima: i onima koji ne mogu da
podnose tiraniju njegove soldateske poprskane krv-
lju evropskih naroda, i onima koji se zavaravaju de-
tinjastom nadom da će bolje doći samo po sebi!»

U Proglasu, odnosno letku koji je potpisan sa
»Komunistička partija«, autori se obraćaju radnici-
ma, seljacima, vojnicima, podoficirima, oficirima
Srbije, zatim Dragačevcima i ustanicima. Na dnu
je parola »Živeo narodni ustanak«. Mnogi tvrde da
je Stevo autor ovog letka.

Sreski komitet je iz Cerove dejstvovao na pod-
ručju celog sreza. Prema već napravljenom raspo-
redu, Neđo Vukotić je održao sastanak u Bojovića
šibu, u Rastokama, sa Ariljcima, o odlasku u šumu;
Stevo Čolović je takve sastanke držao u Radobuđi i
Grdovićima; Milosav Vujović i Svetolik Lazarević u
Krušćići i Severovu; Miloško Ćirjaković u Virovu.

Tako su svi sastanci održani do kraja jula. Naime, tog poslednjeg dana jula dogovoreno je da se, oko 22 časa uveče, svi iz okoline sastanu na prelazu preko reke Moravice, između Arilja i sela Cerove, kod Ciburske mostine, pa da krenu u Vigošte, kod Bjekića kuća kako bi se tu sreli sa onima iz gornjih sela. Prvog avgusta, u večernjim časovima, kad su se svi okupili, napustili su Radobuđu i došli u Grivsku, kući Vitomira Vitorovića Molera. Njegova kuća je u Rzavu, usamljena, ispod Malog Ostreša. Posle odmora, grupa od oko pedeset ljudi uputila se ka vrhu Malog Ostreša, brda koje je udaljeno od ovih saobraćajnica. Dole, u podnožju, kod kuće starog komunista Vitomira Vitorovića, po već ranijem dogovoru, ostavljene su neke stvari, jer je rečeno da će tu biti privremeni magacin čete. Gore, na vrhu Malog Ostreša, postavljeni su šatori, poboden jarbol sa zastavom, izvršene pripreme za podelu čete na vodove i desetine, na izbor rukovodstva.

Na Ostrešu formirana Prva ariljska četa

Drugog avgusta održan je zbor čete kako bi se, u prisustvu Milinka Kušića, komesara, i Jevrema Popovića, zamenika komandanta Užičkog partizanskog odreda »Dimitrije Tucović«, položila partizanska zakletva. Svi su sa nestrpljenjem očekivali taj svečani čin. Oni su se pojavili u pratnji Steva Čolovića, Milojka Ćirjakovića i Milosava Vujovića. Kušić je prvo čitao tekst zakletve, a svi su za njim izgovarali reči i rečenice. Kad je to završio, prilazio je i čestitao svakom borcu, da bi, potom, stao pred stroj i održao govor.

Milinko Kušić je, prema sećanju učesnika, govorio o zadacima narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, o njihovoj borbi protiv fašizma, o potrebi da se uništavaju okupator i njegovi pomagači. Na kraju je govorio o izboru rukovodstva u novostvorenoj partizanskoj jedinici. On je prvo predložio za komesara Steva Čolovića, što su prisutni oduševljeno pozdravili, a za komandira čete Milosava Vujovića, za njihove zamenike izabrani su Vojislav Pajić i Neđo Vukotić. Izabrani su vodnici vodova itd.

Posle polaganja zakletve, dat je zvaničan naziv: »Prva ariljska četa Užičkog partizanskog odreda »Dimitrije Tucović«. Ona je brojala 50 boraca, od kojih 30 članova KPJ i SKOJ-a i bila u to vreme jedna od najvećih u Odredu. Od naoružanja, četa je imala puškomitraljez, koji je nosio Sveto Šendeković, 50 vojničkih karabina, nekoliko revolvera, veći broj bombi i priličnu količinu municije. Stevo Čolović je nosio kratki, konjički karabin. Evo imena svih onih koji su se tada upisali u Prvu ariljsku partizansku četu: Stevan Čolović, trgovački pomoćnik iz Radobuđe; iz Arilja: Milosav Vujović, sudski pripravnik; Joviša Mihailović, pekar; Neđo Vukotić, obučar; Rade Radović, metalski radnik i Dušan Radonjić, šnajder; iz Radobuđe: Milan Krdžić Cico, stolarski radnik; Obrad Đorđević, zemljoradnik; Branko Radojević, zemljoradnik; Miloš Savović, zemljoradnik i Paun Savović, zemljoradnik; iz Virova: Milojko Ćirjaković, zemljoradnik; Ljubiša Todorović, zemljoradnik; Vojislav Pajić, radnik; Sredoje Gačanović, zemljoradnik; Miodrag Marić, zemljoradnik; Desimir Ćirjaković, zemljoradnik; Vlade Nedeljković, radnik i Milojko Pajić, trgovački pomoćnik; iz Cerove: Milomir Kovačević, zemljoradnik; Dragiša Majstorović, pilot i Radosav Ičelić, zemljoradnik; iz Vigošta: Sveto Šendeković, stolarski radnik; Obrad Topalović, zemljoradnik; Srećko Marković, zemljoradnik; Krsta Živanović, stolar; Vojislav Popović, zemljoradnik; Milorad Mitrović, zemljoradnik i Vidan Maslarević, opančar; iz Pogledi: Mihailo Savović, zemljoradnik i Vojislav Đuković, zemljoradnik; iz Stupčevića: Zdravko Stefanović, metalski radnik i Vojin Todorović, student; iz Latvice: Božidar Popović, zemljoradnik; Mika Todorović, zemljoradnik; Milan Đorđević, zemljoradnik i Milan Pavlović, zemljoradnik; iz Krušćice: Ratko Jovanović, metalski radnik; Drago Jovanović, metalski radnik i Srećko Perović, zemljoradnik; iz Grivske: Dragoslav Mićović, zemljoradnik; Vojislav Mićović, zemljoradnik; Mladen Vuković, učenik učiteljske škole i Gojko Kaljević, zemljoradnik; iz Vrana: Ilija Kulizić, radnik; Dragoslav Vuković, učenik i Momčilo Nedeljković, učenik i iz Grdovića: Božo Lončarević, zemljoradnik i Milosav Ostojić, zemljoradnik.

Drugog avgusta popodne, Ariljska četa se prvi put pojavila pred narodom. Borci su došli na seoski vašar u Kruščicu, jer je tog dana Ilindan. Pojavili su se iz šume i sišli u dolinu, kod reke, da bi razgovarali sa omladinom i građanima. Pretpostavljalo se da će toga dana na seoski sabor doći žandarmi iz Brekova, pa su partizani hteli da ih tu, pred narodom, razoružaju, s obzirom da su im pisali pismo i zahtevali da prekinu službu okupatoru.

Uveče su se svi vratili na Mali Ostreš. Odmah je izvođena obuka sa onima koji nisu služili vojsku i nisu znali da rukuju oružjem. Obukom su rukovodili desetari i oni koji su služili vojsku. Svaki drugi dan održavane su političke konferencije čete, na kojima je govorio Stevo Čolović. On je objašnjavao partizanima kako da se ponašaju u prolazu kroz sela, kako da se ophode prema narodu. Tih dana formirani su u četi partijska ćelija i skojevski aktiv. Počeli su da pristižu i novi drugovi: Dragan Radović i Paun Bojović iz Arilja. Oni su doneli i brašno od jednog vođeničara u Radobuđi, koji je rekao da je pšenicu osušio na suncu da bi prvu količinu dao onima koji su uzeli puške i krenuli u šumu da se bore protiv okupatora.

Komandir Vujović, koji je inače bio rezervni oficir, iznenadio je jedne večeri četu pozivom na zabavu. Na taj način je želeo da vidi kako se ko snalazi u logoru i šta bi ko radio u slučaju da žandarmi napadnu na ovu novu jedinicu. Posle toga, analiziran je svaki postupak, da bi komandir mogao da daje mišljenje o tome šta bi i kako trebalo raditi u slučaju napada, kad pucati u napadača, itd.

Zanimljivo je bilo da su u stroju za ručak ili večeru prvo hranu primali borci, zatim desetari, vodnici i, na kraju, komandir i komesar. Stevo je uvek u redu za jelo bio poslednji. Koliko je on uticao na borce ličnim primerom, govori i podatak da nikad nije nosio porciju i kašiku. Uvek je to pozajmljivao od boraca. Posle večere raspoređivane su straže, a zatim je davan znak za spavanje. Kad su počeli da pristižu članovi porodica partizana da donose hranu i ostalo, sve je stavljano »u komunu« i sve je deljeno na ravne delove i davano svim borcima. Tako je rađeno od prvog dana.

Međutim, jednom »novajliji« je žena donela nešto za jelo, što je on želeo sam da pojede. Kad mu se žena udaljila, krišom je prišao Stevo Čolović i, laganim pokretom, to mu prosuo.

»Oprosti, družo Stevo, zaboravio sam se« — rekao je novajlija svom komesaru, iznenađen da je on to primetio i tako reagovao.

»Dogovorili smo se jednom za svagda: sve što imamo delimo bratski« — rekao mu je komesar i otišao, dok su drugi to u logoru komentarisali na svoj način.

»Obećavam da mi se to nikad više neće desiti« — izvinjavao se »novajlija« na četnoj konferenciji. »Sve mi je stalo u grlu kad sam video prekoran pogled druga komesara Steva«.

Kad bi ostalo nešto od hrane, Stevo je predložio, što je vrlo rado prihvaćeno, da se nosi siromašnim porodicama u Radobuđi. Tako je i činjeno: u malom vojničkom kazančetu dva borca su odnosila hranu i delila siromašnim porodicama u ovom selu.

Četa je samo noću bila u logoru, a danju se kretala. Borci su odlazili i pružali pomoć u ubiranju letine. Posle toga bi pravili predah u nekom šumariku, uz političke časove ili razgovore. Od Sima Milovanovića je donet radio-aparat na baterije, pa su slušane i vesti. Taj radio je kasnije prenet u Stevovu kuću u Radobuđi, gde je montiran kako bi služio celoj četi. Obično su po dvojica slušali vesti, beležili ih i, potom, govorili pred četom o svim novostima koje je objavila Radio-Moskva, ili London.

Kazne za poslušnost okupatoru

Delegacija iz Radobuđe je jednog dana obavestila Steva da Božo Krdžić, predsednik opštine, stalno odlazi u Sresko načelstvo i da ih obaveštava o svim novostima iz sela. On je poslao spisak svih onih koji su iz Radobuđe i Grivske otišli u šumu, pa je čak objavio i neki »proglas«, u kome poziva meštane da se ne usuđuju da odlaze u partizane. Stevo je upoznao borce da ga je i pismenim putem opominjao da to ne čini, ali da to ne вреди, pa se treba bojati da ne dovede Nemce da pale selo.

»Zato predlažem da tog izdajnika naroda kaznimo smrću« — rekao je Stevo Čolović svojim borcima.

»Slažemo se« — odgovoriše oni.

»Ko je za ovu kaznu, neka digne ruku«.

»Svi, svi. . .«

»Ko se javlja da izvrši ovaj zadatak« — pita Stevo.

Javilo se više boraca.

Stevo Čolović je odredio deset partizana da rano zorom siđu u Radobuđu, da sečekaju predsednika opštine kad bude pošao od svoje kuće i da ga streljaju.

Vest o njegovom ubistvu brzo je prostrujala kroz ceo ariljski srez. Te večeri je Stevova četa razvalila vrata radobuđske opštine, iznela celu arhivu i zapalila je. I dok se plamen razbuktavao, Stevo je uzeo papir i na njemu napisao sledeću poruku, koju je potom prikovao na vrata:

»Narodu sela Radobuđe i Grivske,

Krvavi Hitlerovi fašisti pljačkaju našu porobljenu zemlju. Oni hoće da odvezu naše žito, da otmu našu stoku, da iseku naše šume i da vade naše rude ne bi li nekako ojačali svoju privredu. Izvršavajući nemačka naređenja, opštinske uprave, na čelu sa predsednicima opština, pretvorile su se u nemačke izmećare. Da bi sprečili pljačkanje našeg narodnog bogatstva, mi, narodni borci, počeli smo od danas sa uništavanjem opština i spaljivanjem njihovih arhiva.

Svaki dalji rad u opštini smatraćemo službom okupatoru i najstrože ćemo kažnjavati, jer rad u opštini koristi samo fašističkom okupatoru.

Ko, i uprkos ove naše opomene, nastavi rad u opštini, biće osuđen i kažnjen kao izdajnik svoga naroda.

Mi smo večeras spalili mobilizacijske i sve druge spiskove i arhivu i nemilosrdno ćemo kazniti smrću svakog onog ko ponovo otvori opštinu i tako se javno stavi u službu okupatoru.

Radobuđani! Dižite se na oružje!

Stupajte u naše partizanske redove.

10. avgust 1941.
Položaj

Borci Ariljske
partizanske čete«.

Duel dvojice revolucionara

Zbog toga što je doveo četvu na nepristupačan vrh, na Mali Ostreš, izbio je nesporazum između Milojka Ćirjakovića, koji je ovde došao iz Virova, i Steva Ćolovića. Evo šta je o tom duelu između njega i Steva ispričao Milojko Ćirjaković, napominjući da mu je Stevova tvrdoglavost i od ranije bila poznata.

»Prikazaću ga kroz tri slučaja — priča — je Milojko. — Evo prvog. Stevo je često dolazio mojoj kući u Virovo. Sećam se jednog leta da je moja supruga Draga spremila dobar ručak: ispržila pile, spremila sira i kajmaka, donela mleka, svega i svačega — puna sofra. Stevo doneo fotografski aparat da nas slika. I slikao nas, pa smo seli da ručamo.

»Hajde, Stevo, izvoli da ručamo, gladan si« — kažemo mu.

»Neću, hvala!«

»Šta nećeš, zašto nećeš?!« — iznenadismo se oboje.

»Naš drug Moša nema da jede ni rotkve, a ja da jedem ovako bogat ručak« — kaže Stevo, misleći na Mošu Pijade, koji je i tada bio na robiji. Znam da je bio gladan, ali tvrdoglav: nije hteo Stevo da ruča.

Drugi slučaj: petak je i pijačni dan u Arilju. Na pijaci dosta sveta, iako je vreme nezgodno: jesen 1941. godine, ratno vreme. Mi organizovali zbor. Govorio Stevo, ali narod traži da i ja govorim. Stevo je bio protiv toga. Ipak, ja sam govorio, a kad se to završilo, ja nešto upitah Steva da se popodne dogovorimo. On mi kaže:

»Ne mogu, idem u Ivanjicu«.

»Što ideš tamo?« — pitam ga.

»Izbegavam Ovčarsku klisuru«.

»Pa hajde sa mnom, idem i ja kolima u Ivanjicu«.

»Imam ja kola« — kaže on meni.

Ja sam odmah posle toga seo u kola i pošao u Ivanjicu. Nigde usput nisam primetio da me je on prošao kolima. Kad uđem u Ivanjicu, na pijaci iznenadim se: Stevo drži govor. Vitla puškom i preti onima koji su protiv sloge, naglašava da će biti kažnjeni. Kad on završi govor, popeh se i ja na onaj sto. Ali, ja sam počeo da govorim apostolski: Nemac nije došao da nas pomiluje, pa da se vrati, nego da

nas iskoristi i da nas zavadi. A ako se mi zavadimo, nema ništa od nas. Kad sam završio govor, sednem u kola i krenem preko Guče u Čačak.

Evo i trećeg slučaja kada smo Stevo i ja imali duel na Ostrešu, gde je osnovana i logorovala Ariljska partizanska četa. Prve varnice su sevnule ovako: dođem ja ponovo iz Virova na Ostreš, a on se drne na mene:

»Gde si ti do sada? Što nisi pre došao?«

»Ne mogu da prikupim ljude u pet sela Dragačeva i da ih dovedem ovde tako brzo. U ostalom, ovo su sve seljaci, a niko nema sata...«

»Ne pričaj svašta!« — kaže on meni, našta se ja naljutih.

Stevo, potom, postavi stražu oko Ostreša da niko ne može da priđe logoru. Tada je kod mene došao Petko Vuković, moj stari poznanik iz Grivske, pa mi kaže: »Ako je došlo da se ratuje, ici ću ja, a nemojte mi dirati decu: moje sinove Gvozdena i Mladena, koji su učitelji«. Ja, naravno, izađem i prođem pored stražara da razgovaram sa Vukovićem šire. Stevo se onda drne na stražara, kako je smeo da me pusti. U tu prepirku se umeša i Milosav Vujović:

»Pa, Stevo, Miloško je član Partije«.

»Videćemo kakav je on član Partije« — vikne Stevo glasno da ja čujem.

Meni, naravno, krivo za sve to, pa počnem da se suprotstavljam Stevu. Napadnem ja njega da ovo mesto, vrh Ostreša, nije pogodno za boravak partizana, jer treba donositi hranu sa velike udaljenosti, a usto, ono je veoma pogodno za blokiranje. Ili ćemo pocrkati od gladi, ili ćemo biti pobijeni ako nas opkole žandarmi iz Arilja, Požege i drugih mesta. Zato zahtevam da se spustimo s brda u Radobuđu ili Grivsku. Stevo neće, brani sve to tvrdoglavo. On insistira da se Latvičko polje raskrči, kako bi mogli da slete ruski avioni. Ja mu kažem da je besmislica da će Rusi ovde slati svoje avione. On se onda još više naljuti na mene, govoreći da sam ja Neverni Toma«.

Iz akcije u akciju

Dok se četa još odmarala na Ostrešu, komandir Milosav Vujović je naredio pokret. Brzo su sakupljeni šatori, oružje, ćebad i ostalo, kako bi se uni-

štio svaki trag logoru. Svi su krenuli prema Radobuđi, gde se nalazio komesar Stevo Čolović. On ih je obavestio da je oko 30 žandarma došlo u Radobuđu i da će, možda, biti potrebno da četa protiv njih stupi u borbu. Zato je poslato nekoliko partizana da kontrolišu put kako ne bi bilo nekog iznenađenja.

Stevo Čolović je podelio četu na dva dela. Jednima je dao zadatak da idu u Kruščicu, a drugima u Dobrače, kako bi u toku noći zapalili opštinske arhive. Zanimljiv je detalj iz Dobrača, kada je Stevo Čolović probudio dugogodišnjeg delovođu Vučića Novitovića i kazao mu kakav zadatak imaju partizani te noći. Otključavajući opštinska vrata, stari delovođa je počeo da plače:

»Žao mi je što mora da sagori arhiva koju sam pisao više od dvadeset godina. Ali, ako ona stvarno služi Nemcima, neka gori!«

Dva dana kasnije, 13. avgusta, zapaljena je opštinska arhiva u selu Čičkovoj, a 15. avgusta u Latvici i Mirosalcima. Na vratima je Stevo pisao poruku, kao i u Radobuđi, da se ne sme služiti okupatoru. Posle tih akcija, četa se odmarala nekoliko dana.

Ariljski partizani su, 19. avgusta, došli na Razlozinu u selo Čičkovu, gde se održava tradicionalni sabor. Tu je Stevo Čolović, zajedno sa Vujovićem i ostalim, razgovarao sa narodom o potrebi odlaska u šumu radi borbe protiv okupatora i njihovih pomagača. Kasnije je on govorio na tom saboru pred nekoliko hiljada meštana ovog i okolnih sela o ciljevima partizanske narodnooslobodilačke borbe.

Razoružanje žandarma u Brekovu i Arilju

Posle tog sabora, Ariljska partizanska četa je krenula ka Visokoj, zatim je preko Bjeluše stigla u Brekovo, gde se nalazi žandarmerijska stanica. Glavna veza im je bio Petar Đoković kod koga je, po Stevovom zadatku, došao Božidar Popović sa grupom partizana. Bilo je to 20. avgusta kada je napravljen plan za razoružanje žandarma. Žandarmi su dobili naređenje da se tog jutra povuku u Arilje radi pojačanja, pa je trebalo to iskoristiti da se, po mogućstvu, razoružaju bez borbe.

Napravljen je raspored kako šta ima da se obavi. Prvo je nađen komandir, koji je stanovao izvan zgrade stanice. Stevo mu se predstavio i rekao da nikome neće faliti dlaka sa glave, ako se budu predali bez borbe.

»Koga imaš u kući?« — upitao je Stevo.

»Imam ženu i dete... Samo, žena i ja nismo venčani«.

»Zašto se niste venčali?«

»Pa, eto, nije hteo pop Janko da me venča, jer još nisam dobio crkveni razvod sa prvom ženom s kojom ne živim niz godina«.

»Hajde, pođi sa mnom, pa ću ja jutros da pitam popa Janka zašto te nije venčao« — rekao je Stevo u šali, a zatim dodao drugovima oko sebe: »Nećemo, valjda, početi sada i žandarme da venčavamo«.

Zgrada je bila opkoljena. Stevo je pokazao komandiru da ima dosta partizana i da se ne šali da otpočinje borbu, jer će svi žandarmi izginuti. Komandir se u to i sam uverio. Zato je po imenu pozvao jednog žandarma da otvori vrata stanice kako bi, navodno, uzeo neki spisak koji je zaboravio. Čim su vrata otvorena, unutra su upali, zajedno sa komandirom stanice, Stevo Čolović, Milosav Vujović i Rade Radović.

»Ruke uvis« — uzviknuli su kao po dogovoru.

»Predajte se, inače ćete svi izginuti...«

Vujović je naredio žandarmima da obuku stare uniforme, a da nove predaju partizanima. Tako je i bilo. I dok su žandarmi iznosili stvari napolje, pred zgradu, Rade Radović je otišao do pošte, koja se nalazila u kući Cvetka Gavrilovića, da bi demolirao telefonsku centralu, kako bi bila prekinuta veza sa Ariljem. Vraćajući se otuda, doneo je jedno pismo i dao ga Stevu Čoloviću. Pismo je adresirano na ime nekog Brekovca, koji se nalazio u zarobljeništvu, a pisao ga je Cvetko Gavrilović, opštinski delovođa. Stevo je odmah počeo da čita pismo i, što ga je više čitao, sve se više jedio na njegovog autora.

»Ovuda se vrzmaju neki komunistički banditi, koji će samo doneti zlo ovom kraju. Bog sveti zna šta će sve biti sa nama...« — stajalo je u pismu koje je Čolović dao Vujoviću, da ga i on pročita.

Kad su partizani razoružali žandarme, Stevo Čolović im je rekao:

»Ovom prilikom nećemo učiniti nikom ništa. Možete ići svojim kućama, ali nemojte slučajno da

opet neko od vas obuče uniformu i da se ponovo stavi u službu okupatoru. Koga ponovo uhvatimo, biće streljan bez milosti«.

Kad su svi žandarmi izrazili želju da idu svojim kućama, Stevo je sa Milosavom Vujovićem svratio kući popa Janka Popovića, sveštenika, da mu uzme konja, kako bi preterao stvari i municiju do partizanskog magacina. Pop se malo nećkao, govoreći da njegov konj nije tovarni, već jahaći, ali je najzad morao da pristane kad mu je Stevo rekao:

»Pope, dajem ti časnu partizansku reč da će ti konj biti vraćen ujutru zorom«.

Partizani su krenuli sa natovarenim stvarima i ostavili ih u Kruščici, kod kuće Miloja Markovića i njegovog brata Srećka, jer su obojica bili partizani, a sledećeg dana partizan je dojahao konja popu Jan-ku i predao mu cedelju na kojoj je pisalo:

»Pope, vraćamo vam konja kao što smo juče obećali. Hvala...«

O svim ovim akcijama partizana pisano je u »Biltenu« Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije:

»Ariljski partizanski odred spalio je do sada arhive u šest opština i razoružao žandarmerijsku stanicu od osam žandarma, gde je zaplenjeno osam pušaka, osam revolvera, 18 čebadi, uniforme i odeća. Osim toga, Ariljski odred je zaplenio u jednoj državnoj ergeli dva konja i veliku količinu materijalnih sredstava u korist oslobodilačkog fonda...«

Iz »Zapisa« Rodoljuba Čolakovića

Ariljska četa se nalazila u kući Steva Čolovića u Radobuđi. Spavalo se u prostorijama zgrade, a u dvorištu, pod jednom nastrešnicom, nalazila se četna kuhinja. Stevo je uspeo da oko svoje čete okupi omladinu, pa čak i pionire. Oni su dežurali na prilazima selu, tako da nije niko mogao da uđe neprimećen. O tome je pisao i Rodoljub Čolaković u prvoj knjizi »Zapisi iz oslobodilačkog rata«. On je, inače, u prvoj polovini septembra, u ime Glavnog štaba partizanskih odreda Srbije, prisustvovao savetovanju sa komandirima, komesarima i članovima Štaba Užičkog partizanskog odreda u selu Gorobilju, pa je zajedno sa Čolovićem došao u ariljski kraj. Evo šta je on zapisao:

»Stevo je ćutao, a njegov zamagljeni pogled lutao je negdje po golim kosama iza kojih se, u zelenilu šljivika i šumaraka, nalazila njegova Radobuđa.

Na ulazu u seoski atar dočekala nas je grupa seoske djece koja su odmah veselo pritrčala Stevi. Vidjelo se da su ona njegovi dobri poznanici. Jedan od mališana važno je saopštio Stevi da od jutros niko nije sa ovoga kraja ušao u njihovo selo.

Kad smo se rastali od djece, Stevo mi je objasnio da je on na svima prilazima sela postavio dječje straže. To nikome ne upada u oči, a čim se neko nepoznato lice javi na prilazu selu, jedan mališan se odvađa od grupe i trkom odlazi u kasarnu da javi da se takav i takav čovjek uputio kroz njihovo selo. Dežurni u kasarni odmah šalje patrolu koja nepoznatoga privodi u kasarnu na saslušanje.

Preko našeg sela samo ptica može da preleti, ali niko kroz njega neprimećen ne može proći; danju čuvaju stražu deca, a noću naše naoružane patrole, završio je Steva.

U Ariljskoj četi bilo je oko osamdeset momaka. Komandir je bio bivši sudski pripravnik Vujović, a politički komesar Čolović. Prijatno sam se iznenadio kad sam vidio da su gotovo svi borci bili obučeni u dobra vojnička odijela bivše jugoslovenske vojske. Stevo mi je objasnio da su odijela zaplijenili prilikom akcije na Arilje. Svi su borci imali nove puške koje su pokupili od naroda toga kraja. One su u danima kapitulacije ležale tako reći na ulici u Arilju. Seljaci su uzimali oružje i nosili ga kućama, a sada se njime naoružala četa. Stevo je ispraznio svoju kuću, smjestio porodicu kod rodbine u selu, a kuću pretvorio u kasarnu. U jednom sobičku smještena je komanda čete i radio-aparat, a u ostalim trima sobama spavali su vojnici na slami razastroj po patosu i pokrivenoj novim vojničkim ćebadima. U dvorištu je bio vojnički kazan na kojem su se hranili svi: i komanda čete i borci. Hranu su davali seljaci. Život u četi bio je veoma dobro organizovan. Svako jutro četa se postrojavala u dvorištu. Komandir i komesar pregledali bi odijelo i oružje boraca, raspoređivali borce na dužnost, saopštavali novosti, izricali pohvale ili ukore. Vojnička vježba i politički časovi obavezno su ulazili u raspored svakoga dana, osim kada je četa bila u pokretu. Komanda čete štampala je na šapirografu radio-

-vijesti i dijelila ih narodu ne samo toga nego i okolnih sela, kuda su ih nosili određeni kuriri«.

Rodoljub Čolaković je, zajedno sa Stevom Čolovićem, odlazio iz Radobuđe na zbor u Latvicu, na kome je okupljenom narodu govorio Stevo, a potom su se ponovo vratili u Radobuđu.

Sreski komitet Partije iz Arilja svakodnevno je održavao vezu sa Radobuđom, preko Milenka Mikote Jokanovića. On je odnosio razni agitacioni materijal za Steva, a iz Radobuđe odnosio druge novosti i radio-vesti koje su svakodnevno slušane preko instaliranog radio-aparata. Preko Neda Vukotića, koji je održavao vezu sa partijskim ćelijama na seloskom području, te vesti su umnožavane i odašiljane na sela. U međuvremenu je u Radobuđi formiran Narodnooslobodilački odbor, prvi u užičkom kraju. Bilo je to 17. avgusta.

Ariljska četa je, iz dana u dan rasla, bila sve brojnija. Za mnoge, koji su se javljali, nedostajalo je oružja. Zato ga je trebalo naći od žandarma ili otimati od okupatora. Po selima su formirane i tzv. rezervne čete. Njima je rečeno da će borci biti primljeni čim se za njih obezbedi oružje. Spremao se i napad na žandarme u Arilju. Plan napada trebalo je da uradi Voja Gavrović, advokat iz Čačka, koji je, inače, rodom iz Radobuđe. On je bio viši rezervni oficir bivše jugoslovenske vojske i, kao takav, smatran za dobrog stručnjaka.

Čuveni su postali Ariljci

Postala su neizbrisiva sećanja na ustaničke dane u ariljskom kraju. Mladi su želeli da stupaju u borbu, što je bio slučaj kod većine, ali je imalo i takvih na koje su uticali roditelji da budu kolebljivi. Kad su u selima, na skupovima, vođeni o tome razgovori, bilo je i ovakvih izgovora: »Meni je bolestan otac«, »Meni je nepokretna majka«, »Meni su stari i otac i majka pa ne znam kako da se kriju od neprijatelja...«

Komunisti i skojevci su snažno uticali da se kolebljivi ubede i postanu odlučniji. Među onima koji su u početku bili kolebljivi nalazio se i Boško Savović iz Radobuđe, jer je imao malu decu. Kad je jednog dana doneo hranu na Gradinu, za četu, Stevo Čolović ga je prekoreo:

»Ti, Boško, nemoj više da nam donosiš hranu, jer ne želimo da nas hrane kolebljivci«.

»Druže Stevo, dokazaću vam da nisam kolebljivac i kukavica. U to ćete se uveriti« — rekao je Boško.

Kad je nešto kasnije došao u partizane, zarekao se da će biti hrabar borac. I zaista, Boško Savović je bio prva žrtva prilikom oslobođenja Arilja.

Na njegovom grobu se zakleo Stevo Čolović da će ga osvetiti.

O tim ustaničkim danima ovako je pisao Svetolik Lazarević, u užičkim »Vestima« od 7. jula 1945. godine:

»U Užičkom partizanskom odredu Ariljska četa, pa zatim bataljon, bili su među najpoznatijim. Čuveni su postali Ariljci po brzom čišćenju od okupatora i Aćimovićeve žandarmerije. Što nam je četa takva bila, što je brzo izrasla u bataljon, što je bio silan moral i drugarstvo, što smo pomalo bili gordi na nju, imamo da zahvalimo svom prvom rukovodiocu Stevu Čoloviću. Poletan i uporan, dobar poznavalac napredne teorije, silan govornik, pravi revolucionar, stvarao je i stvorio uporište u srezu.

Iz Užica su nam dolazili Željko Đurić, Milinko Kušić, Dobro Vidić, davali nam direktive, upućivali u rad. Bio je najpogodniji trenutak da se narod digne na oružje. Sa sastanka na sastanak, iz sela u selo, noću, tajno, pod vedrim nebom, negde na bregu ili livadi, okupljali smo narod i pripremali na ustanak. Narod raspoložen, hoće borbu, peče ga izdaja ljudi, ljudi kojima je do aprila verovao. Mnogo ih je koji traže puške, za sve nema, biraju se najbolji, a ima i od čega...«

Zanimljivo je i zapažanje Milana Cica Krdžića, generala JNA, inače borca Ariljske čete:

»Stevo je veoma poštovao iskustvo i, prema starijim ratnicima, bio je krajnje pažljiv. Kada bi neko od ratnika iz prvog svetskog rata dolazio u našu četu, kasnije bataljon, Stevo ih je uvek isticao za primer. Međutim, on je strasno verovao mladima. Sećam se jednog između mnogih slučajeva. Kada se postavljalo pitanje ko će poći u jedinicu — otac ili sin — (jer se u prvim danima ustanka vodilo računa i o frontu i o pozadini), Stevo se najčešće opredeljivao za mlađeg. Bilo je u tome duboke logike. Mlađi su bolje mogli podneti sve što borba tra-

ži, a stariji, njihovi roditelji, bolje su znali srediti letinu, zasejati njive i spremiti određena sredstva za front. . .«

Prvo oslobođenje Arilja

Nekoliko dana pre napada na Arilje, partizani su iskoristili tradicionalni sabor na Barama, iznad Arilja, da bi razgovarali sa narodom. Tada je Stevo Čolović održao govor građanima ističući, između ostalog, da Milić Đukić i Jovan Đukić kleveću partizane i oslobodilački pokret, a da Savatije Kaljević i Paun Kaljević — krađu. On je odmah predložio da se izabere narodni sud i da se njima, ovde, na zboru, presudi. U ime Ariljske partizanske čete u sud su ušli Voja Gavrović, Danilo Krdžić i Savo Popović, a građani su predložili još trojicu iz redova meštana. Narodni sud se povukao u šumu i, posle većanja, doneo presudu koju je narodu saopštio Voja Gavrović.

Posle javnog izricanja kazne dvojica lopova, koji su krađom unosili nesigurnost među meštane, onako postidjeni, napustili su zbor i otišli svojim kućama. Taj događaj je odjeknuo u čitavom ariljskom srezu, jer je svet pričao čak da su lopovi na mestu streljani. Na taj način je krađa prekinuta. Čak su ova dvojica, Paun i Savatije Kaljević, kasnije bili simpatizeri partizana, pa su Pauna streljali četnici, dok su Savatija isprebijali.

U međuvremenu je urađen plan napada na žandarme u Arilju. Izabran je 22. avgust kao najpogodniji dan. Mnoštvo ljudi dolazi tog petka na pijacu, što je partizanima davalo mogućnosti da se lako privuku do varošice. Štab je obavestio sve Ariljce iz rezervne čete da znaju za napad i da izađu na određeno mesto pod brdom Klokoč. Tu je izvršena podela naoružanih, većinom mladih ljudi, a imalo ih je oko tri stotine. Umesto čete, sad je to ponovo bio odred. Komandant je Milosav Vujović, komesar Stevo Čolović, a komandiri četa: Prve — metalac Ratko Jovanović, Druge — zemljoradnik Đurđe Popović, Treće — ekonom Momčilo Đonović. Voja Gavrović je bio savetnik za vojna pitanja u odred.

Pre polaska u napad, Stevo Čolović je održao govor ističući da je oslobođenje varošice Arilja isto-

rijski dan, jer će time biti oslobođena cela teritorija ariljskog sreza. Naročito je govorio o dobrim zaklonima za vreme borbe, kako ne bi bilo žrtava. Posle toga, iz stroja je izašlo devet dobrovoljaca koji su se, podeljeni u trojke, po zadatku neopaženo uvukli u Arilje. Njima je Stevo dao zadatak da priđu blizu crkvene porte, u kojoj su se nalazili žandarmi zaklonjeni iza velikih betonskih zidova, i kad sa ariljskog groblja čuju pucanj pištolja — bacaju bombe na žandarme.

Prvi dobrovoljci — bombaši Mišo Stojić, Danilo Krdžić, Milomir Stanisavljević, Dragoje Savović, Miodrag Pavlović, Miloje Radojević, Obrad Đorđević, Slavko Simićević i Radoje Vranjevac, čekali su da čuju Stevov pištolj sa ariljskog groblja, pa da krenu u akciju, dok su Vidan Aćimović i Ljubiša Nenadić, poslati u Arilje da od sekretara Sreskog komiteta KPJ, Pajka Antovića, dobiju podatke o broju žandarma i ostalom. Kada su Stevu podneli izveštaj da u Arilju ima oko 40 žandarma, da su neki u crkvenoj porti, drugi u zgradi stanice, a neki u Sokolskom domu, napravljen je raspored snaga za napad na Arilje, a presečena je i telefonska veza sa Požegom, kako žandarmi ne bi mogli tražiti pojačanje.

Negde oko 13 časova sve je bilo spremno za napad. Danilo Krdžić je, po Stevovom zadatku, pozvao komandira stanice, narednika Milana Škundrića, da bi bilo dobro da se žandarmi predaju bez borbe kako bi se izbeglo krvoproliće, što je komandir odbio. Eksplozija bombe, koju je u crkvenu portu bacio Mišo Stojić, bila je znak partizanima da se žandarmi neće predati bez borbe, pa su oni prešli u napad sa svih strana. Prelazeći preko brisanog terena u vašarištu, ispod Sokolskog doma, poginuo je Boško Savović, prva partizanska žrtva ovog sreza. Borba protiv žandarma trajala je svega pola časa. Kad su Stevo Čolović i Milosav Vujović ušli u crkvenu portu da vide zarobljene žandarme, među njima su poznali dvojicu iz stanice u Brekovu, kojima je Stevo naredio da izađu iz stroja.

»Jesam li vam rekao u Brekovu da ćete biti ubijeni ako vas još jednom nađem u uniformi da služite okupatoru. Obećali ste da ćete nairadije otići kući, a opet ste se stavili u službu okupatorima. Okrenite se prema zidu!«

Obojica su bili odmah streljani.

Komandir stanice je uspeo da pobegne prema Požegi, ali je žandarmerijski narednik Tošo Opačić uhvaćen u kukuruzu i doveden kod Steva Čolovića.

»Nemojte me ubiti, jer imam decu« — molio je narednik Opačić Steva, klečeći na kolenima.

»A, poznali ste me Tošo. Dobro je što se sećate kako ste me proganjali kao komunistu. Ali, neću da se svetim. Sada ćemo vas pustiti, ali ako vas uhvatimo drugi put — onda ćemo vas streljati kao i ovu dvojicu iz Brekova«.

Odmah zatim je spaljena sva arhiva u nadleštvima, demoliran automobil sreskog načelnika, koji se tada nalazio u Požegi, a životne namirnice, sanitetski materijal i ostalo, preterani su u magacin, koji se nalazio u Radobuđi. Zaplenjen je i novac koji je nađen u državnim nadleštvima, a činovnicima je saopšteno da ne smeju obnavljati rad. U kancelariji sreskog načelnika nađeno je jedanaest radio-aparata, koje je policija, po naređenju Nemaca, bila oduzela od naroda sa područja sreza, da bi sprečila slušanje radio-vesti. Zaplenjena je i kompletna vojna radio-stanica, koja je poslata štabu Užičkog partizanskog odreda, dok su radio-aparati podeljeni aktivistima u selima, kako bi mogli da znaju sve novosti.

Neprijatelji dižu glave

Uveče se začula mitraljeska paljba od Viroštaka, a zatim je u Arilje ušlo preko dvadeset motornih vozila, koja su pratila dva tenka. Iz varošice su počeli da tuku okolna sela gde su se posle večere sklonili partizani. Kasnije se saznalo da je jedan žandarm uspeo da pobegne do Požege i obavesti Nemce o upadu partizana u Arilje i razoružanju žandarma. Nemci su po varošici pretresali sve kuće iz kojih se neko nalazio u partizanima i odnosili iz njih sve što im se dopalo.

S obzirom na uspeh borbe protiv žandarma u Arilju, Stevo je prve večeri pustio kućama partizane iz dveju rezervnih četa. On im se zahvalio na izvršenom zadatku i obećao im da će ponovo biti pozvani kad bude zatrebalo, jer je sada nemoguće u šumi držati oko tri stotine ljudi, s obzirom na teškoće u snabdevanju i ishrani.

Posle oslobođenja Arilja, partizani su se nalazili iznad Latvice, u Stupčevićima, i u Manastirskom kršu. Jednog dana je patrola privela Stevu Čoloviću dvojicu latvičkih gazda, organizatora četničkog pokreta, Miloja Jocovića i Čeda Milinkovića, koji su u pozadini širili neprijateljsku propagandu protiv partizana. Stevo je o tome raspravljao s njima vrlo otvoreno, jer ih je poznavao od ranije, a potom je rekao Čedu da obavezno donese i preda partizanima svoj puškomitraljez koji je sakrio.

»Nemam ja puškomitraljez« — odgovorio je Čedo Milinković.

»Ja tačno znam da imaš i da ćeš ga upotrebiti protiv nas, a ne protiv okupatora« — rekao mu je Stevo.

»Nemam«.

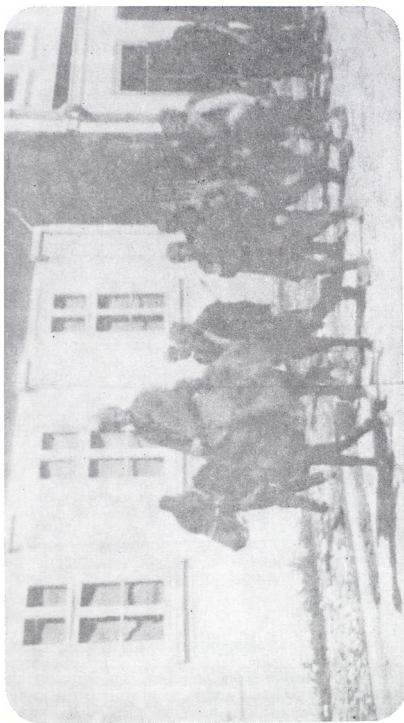
»Imaš. Pogledajte, drugovi, našeg neprijatelja — ima puškomitraljez, a ne da ga nama, već ga čuva da upotrebi protiv nas. Još ti jednom kažem da nam daš mitraljez i tako nas oslobodiš obaveze da ti ga silom oduzmemo«.

Kad su prema Čedu Milinkoviću primenjena sredstva prinude, on je doneo puškomitraljez i predao ga partizanima. Stevo je i njemu i Miloju Jocoviću skrenuo pažnju da ne šire lažne vesti o partizanima i da se ne igraju svojim glavama.

»Bolje vam je da uvučete sami rogove u glavu, nego da ih mi stucamo« — rekao im je tada Stevo i pustio ih kućama.

Tih dana, na tromeđu Vigošta, Pogledi i Radobuđe, na mestu koje zovu Cer, sazvan je zbor meštana. Bilo je oko dve stotine građana. Na zbor je došao i potporučnik bivše jugoslovenske vojske iz Vrana, Radojko Đurić, sa grupom svojih naoružanih ljudi. Dok se čekalo na početak, partizani su pevali: »Lanci nam se kuju kleti«, »Partizan sam tim se dičim«, »Srp i čekić čelični... Sa njima je pevala i omladina. Kad je počeo zbor, prvo je govorio Stevo Čolović, ističući situaciju na frontovima i u svetu uopšte. On se posebno osvrnuo na one koji nose oružje i ne žele borbu protiv okupatora, smatrajući da još nije vreme, aludirajući upravo na Radojka Đurića i njegove istomišljenike:

»Samo jedinstvena, zajednička borba protiv okupatora može doneti uspehe« — naglasio je tada Stevo.

Stevo Čolović (na konju) predvodi ariljske partizane ulicama slobodne Požege 1941.

Nemajući kud, govorio je i Radojko Đurić:

»Komunisti nisu vojnici da bi oni rukovodili ustankom, već ustankom treba da rukovode oficiri« — govorio je ovaj pripadnik pokreta Dimitrija Ljotića.

Posle njega, govorio je i Milosav Vujović, inače rezervni oficir i komunista, koji je činjenicama pobio Đurićevo izlaganje, pa je ovaj napustio zbor.

Ariljska četa je otišla preko Gradine i napala Lisanski rudnik. Brzo su rasterani belogardejci u nemačkim uniformama, demolirana rudnička postrojenja i zapljeno oružje, municija i ostalo. Jedna grupa Slovenaca se priključila partizanima i krenula s njima. Bili su to Slovenci koje su Nemci, kao izbeglice, proterali u Srbiju.

Stevo Čolović je sve veće skupove, naročito tradicionalne sabore, pretvarao u političke mitinge. Učinio je to i 28. avgusta, na Gospođindan, u Brekovu. Pred mnoštvom sveta ovog i okolnih sela, on je govorio o potrebi borbe protiv Nemaca, kao i o akcijama Ariljske partizanske čete. Govorio je i Milosav Vujović.

Sutradan 29. avgusta, u Arilju je održan veliki narodni zbor na kome je govorio Stevo Čolović. Posle toga, Stevo je pozvao delegacije iz svih oslobođenih sela da u prostorijama ariljske opštine prisustvuju formiranju Sreskog narodnooslobodilačkog odbora — organa nove narodne vlasti. Za predsednika je izabran Ljubo Stojić, trgovac, za sekretara Svetolik Lazarević, sudski pripravnik, a članovi su bili: Stanimir Kostić, Milivoje Bojović, Miljko Nikitović, Milojko Žunić, Miloje Milojević, Živan Andrić i Todor Jovanović. Sreskom odboru je stavljeno u zadatak da odmah organizuje prikupljanje hrane, oružja i municije za partizane, kao i da vodi brigu o svim drugim pitanjima od interesa građana na oslobođenoj teritoriji.

Nemci se spremaju za napade

Nešto kasnije, 12. septembra, jača nemačka kolona ponovo je pokušala da se probije u Arilje. Bili su ponovo dočekani na Viroštaku, od Ariljaca i Dragačevaca, tako da nisu mogli da prođu. Po povratku u Požegu, tražili su pojačanje iz Čačka i Užica i, kad su ga dobili, ponovo su ušli u Arilje. Parti-

zanske patrola, koje su se nalazile u varošici, napustile su je bez borbe. Ti upadi Nemaca u varošicu vršeni su taktički oprezno, kako bi se ispitala jačina partizanskih snaga, njihova organizaciona sposobnost i angažovanje uopšte. Posle ovog upada, Stevo Čolović je naredio da se kod Proseka, prema Požezi, isture jače snage, kako se ne bi dozvolilo Nemcima da upadaju u varošicu i da prave pretrese po kućama, da zaplašuju građane i unose nemir.

Partizani su, tako, danima čuvali ovaj teren da Nemci ne iznenade Ariljce. Da ne bi partizani doznali za njihov plan, Nemci su 20. septembra, rano izjutra, krenuli iz Požege prema Užicu i to pešice. Kada su stigli na most u Rasnoj, prošli su preko njega u selo Rečice, skrenuli s puta i uputili se prema Gorobilju. Sve muškarce, na koje su usput naišli, poterali su pred sobom kao taoce. Za to vreme partizani su na Proseku, u iskopanim rovovima, zajedno sa Dragačevcima koji su se nalazili s druge strane Moravice, bili spremni za napad na Nemce. Oni su čuvali pune flaše benzina, u koje je bio sproveden fitilj, da bi ih bacili na nemačke tenkove ili kamione. Zapaljen fitilj bi zapalio benzin u vozilu i, tako, istovremeno, zapalio i vozilo.

Međutim, niko nije mogao pretpostaviti da će se Nemci usuditi da krenu prema njima po danu. Jedan deo Ariljske čete logorovao je u selu Grdovićima, nedaleko od Vrana, dok se Stevo Čolović toga dana nalazio na Blagaji, gde se bila okupila rezervna četa od oko dve stotine boraca. On je nameravao da od tog, rezervnog, ljudstva i boraca aktivne čete formira odred, pošto su mu bila stigla obaveštenja o nemačkim namerama, da će se povući iz Užica i Požege. Stevo je želeo da ih sačeka sa daleko brojnijim i naoružanijim snagama.

Kurir je odmah obavestio Ariljce da se Nemci primiču, pa su i partizani krenuli njima ususret — prema Gorobilju. Očekivali su da će ih dočekati prvo Požežani vatrenim oružjem, pa će, po tome, znati gde su. Na čelu Ariljske čete išao je komandir Milosav Vujović, koji se privukao do gorobiljske škole. On je strogo naredio da niko ne sme pucati, dok on ne bude dao znak za paljbu. I kad je on dao znak — nastala je žestoka borba. Iza jedne jabuke, najviše se čuo puškomitraljez Sveta Šendekovića, koji je tukao po fašistima, ali je tu i poginuo. Njega je brzo zamenio Dušan Radonjić Šnajco, tako da Nemci ni-

su mogli ni da primete pogibiju partizanskog puškomitraljesca.

Želeći da partizani krenu u juriš na Nemce, Vujović je prvi iskočio iza svog zaklona i komandovao — juriš. Poneseni njegovim primerom, krenuli su i Ariljci. Ali, Vujović je pao na jednoj ogradi pokošten kuršumima okupatora. Izneli su ga brzo najbliži borci, a potom preneli kolima u Ivanjicu.

Pošto rezervna četa nije bila stigla sa Blagaja, partizani su se vešto povlačili prema najbližoj šumi. U međuvremenu su stigli Požežani, koji su Nemce napali s leđa. Među njima se nalazio i Petar Leković, kamenorezac iz Rečice, koji je delimično razumevao i nemačku komandu. Pucao je u onom pravcu odakle je ona dolazila i kuršum je pogodio u bombu komandanta Požege, koji je tada poginuo od eksplozije bombe. Partizani su to iskoristili i prešli u ponovni napad na Nemce, koji su još brže krenuli ka Požegi. Sutradan su tek mogli da pakuju svoje mrtve. Partizani su izgubili Sveta Šendekovića i Mikana Rosića, dok je Milosav Vujović, komandir, umro 22. septembra u Ivanjici.

Posle borbe u Gorobilju, Stevo Čolović je okupio borce na Blagaji da bi formirao bataljon. Sve one koji su bili bolesni ili nisu bili spremni za teške zadatke, pustio je kućama, a ostavio je oko 250 najboljih boraca. Na Stevov predlog, za komandanta bataljona izabran je Voja Gavrović, dok je on i dalje ostao komesar. Za zamenika komandanta bataljona izabran je Dragoslav Jojić, za zamenika komesara Rađen Filipović, dok je za sanitetskog referenta izabrana Ljubinka Đorđević. Formirane su i tri čete. Komandir Prve bio je Ratko Jovanović, a komesar Danilo Krdžić; komandir Druge Đurđe Popović, a komesar Dragan Radović; komandir Treće Momčilo Đonović, a komesar Božo Popović.

Zastrašeni stalnim napadima i porazom u Gorobilju, Nemci su odlučili da se povuku iz Užica, ali da vlast ne predaju komunistima, već četnicima. Oni su se 19. septembra sastali sa četničkim vojvodom Đekićem i Čosovićem, da bi se dogovorili o predaji vlasti, pod uslovom da im se omogući slobodan prolaz kroz Požegu. Kada je Stevo Čolović saznao za to, početkom oktobra je naredio da se izvrši opšta mobilizacija sveg ljudstva sposobnog za nošenje oružja. Opšta mobilizacija je objavljena zvo-

njavom zvona, lupanjem doboša, pucanjem iz pušaka i na druge načine.

Naređenje je glasilo da se ljudstvo prebacuje do srušenog mosta kod Požege, gde će stići i bataljon sa Blagaja. Tada se u Arilje sleglo oko hiljadu ljudi, odazivajući se mobilizaciji. Mnogi od njih su odmah dobili puške i krenuli kamionima i drugim vozilima ka Požegi. Ali, za to vreme, Nemci su odlučili da Požegu predaju kapetanu Milošu S. Glišiću, s tim da im on omogući nesmetan prolaz kroz Ovčarsko-kablarsku klisuru prema Čačku. Pošto je znao da ih četnici neće napasti, Glišić je napisao pismo partizanima da će se Nemci evakuisati i da ih za 24 časa ne treba napadati.

Štab Užičkog partizanskog odreda nije odgovorio na ovo pismo kapetana Glišića, već je poslao Dragačevce i Ariljce u zasedu u Ovčarskoj klisuri. Dole su već odjekivale bombe, čuli se avioni i eksplozije, bez obzira na ugovore Nemaca i četnika da ih niko neće napadati u odstupanju prema Čačku. Zahvaljujući avionima, koji su stalno nadletali Ovčarsko-kablarsku klisuru i mitraljirali partizane, kao i bombama koje su bacali, mostovi nisu minirani i Nemci su uspeli da se izvuku prema Čačku. Bilo je to 21. septembra. Tada su i partizani ušli u Požegu, jer su četnici pobjegli ka Glumču. Pronađeno je dosta oružja u Požegi, kao i tri puškomitraljeza koje su partizani našli na požeškom vašarištu spaljene od Nemaca.

Veliki narodni miting održan je u Požegi 23. septembra. Sa balkona bivše opštine okupljenom narodu i borcima obratili su se Milinko Kušić, Ljubo Mičić, Stevo Čolović i Milija Radovanović Farbin. Trebalo je dati podstreka da se istraje u borbama koje predstoje na čišćenju okupatora iz drugih gradova. Posle toga, u Arilju je toga dana sahranjen komandir Milosav Vujović, od koga se Stevo Čolović oprostio dirljivim rečima.

Ariljci u oslobođenom Užicu

Ariljski bataljon je 24. septembra krenuo vozom iz Požege u tek oslobođeno Užice. Te vagone, koji su stajali na pruzi, kao i lokomotive, sastavio je i kompletirao kompoziciju, po Stevovom naređenju, Milenko Jakanović. Ariljski partizani su bili radosni

što vozom odlaze da pomognu svojim drugovima. Ispred kompozicije, koja je prevozila partizane na paradu, išla je jedna lokomotiva koja je gurala prazne vagone, radi ispitivanja da pruga nije minirana. Predveče je kompozicija stigla na železničku stanicu u Užice. Kad su izašli, borci su krenuli u stroju, pravim vojničkim korakom, prema zgradi bivšeg Okružnog suda u kojoj se nalazio Štab Užičkog partizanskog odreda »Dimitrije Tucović«. S leve strane stroja išao je Stevo Čolović, noseći svoj kratak crni »mikado« kaput, preko koga je bio kratki konjički karabin. Ariljski partizani su pevali ulicom oslobođenog grada »Podigla se užička nahija — protiv besnih nemačkih dahija«. Pesmu je počinjao Drago Jovanović, a Stevovo lice je zračilo od sreće. Pred Štabom ih je dočekaao Dušan Jerković, komandant, koji je održao govor postrojenim Ariljcima:

»Na ovom mestu se do juče lepršala nemačka zastava sa kukastim krstom, a od danas je naša, crvena, sa srpom i čekićem, kao simbol slobode i novog života. . .«

Potom je govorio i Milinko Kušić, nakon čega su se ariljski partizani smestili da prenoće. Drugog dana jedan deo Ariljske čete vraćen je na teren ariljskog kraja sa ciljem da pomogne formiranje narodnooslobodilačkih odbora, dok je u Užicu, 25. septembra, održan miting, na kome je, između ostalih, govorio i Stevo Čolović. Prethodno je održan defile jedinica u kome su učestvovali i Ariljci.

Zanimljivo je šta se dogodilo za vreme tog zbora. Naime, bivši žandarmerijski narednik i komandir stanice u Arilju, Milan Škundrić, nalazio se u zatvoru u Užicu. On je zamolio stražara Vojislava Popovića da ga izvede malo napolje kako bi se »nadišao čista vazduha«. Ne sluteći ništa, Popović je otključao vrata i pustio ga, ali je ovaj pokušao da mu otme karabin i da pobjegne. U tom trenutku je Popović opalio iz karabina i ubio ga. Čuvši pucanj, počeli su da pucaju i ostali stražari u znak uzbune, a to je uplašilo svet, koji se bio okupio na mitingu. Kad je narod izvešten o čemu se radi, ponovo se okupio na zbor da bi čuo govornike.

Inače, Ariljci su bili smešteni u zgradi gimnazije. Na zahtev Štaba Užičkog partizanskog odreda, Stevo Čolović je odredio Branka Radojevića iz Radobuđe da rukuje protivavionskim mitraljezom, koji je bio smešten u bunkeru ispred zgrade štaba, dok

su neki drugi borci iz Arilja rukovali velikom sirenom za uzbunu, koja je bila na brdu Dovarju iznad Užica, a neki su čuvali stražu kod stovarišta municije i eksploziva u Vrelima, kod bivše Fabrike oružja. Nešto kasnije je Užice postalo centar za rukovođenje ustankom, jer su se u njemu nalazili Centralni komitet KPJ, Centralni komitet SKOJ-a, Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije, Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju, uredništvo lista »Borbe« i dr.

Pokušaji saradnje sa četnicima

Krajem septembra, došlo je do izvesnog sporazuma između Vrhovnog štaba NOP odreda i četničkog štaba Draže Mihailovića na Ravnoj gori. Po ovom sporazumu, trebalo je izvršiti zajedničku mobilizaciju sveg sposobnog ljudstva za borbu protiv okupatora. Bilo je predviđeno i uspostavljanje zajedničke partizansko-četničke komande u svim mestima na oslobođenoj teritoriji. Ti pregovori su vođeni i u Arilju, kako bi se prekinula bratoubilačka borba i objedinile snage za borbu protiv okupatora.

U Užicu je 30. septembra štampana, a zatim rasturana Naredba da se izvrši opšta mobilizacija svih muškaraca od 18 do 40 godina. Za ariljski srez je zakazana mobilizacija 4. oktobra, u 8 časova, pred opštinom. Tada je, na sredinu ondašnje pijace, ispred komande mesta, stavljen sto, jer je trebalo da se održi zajednički zbor partizana i četnika. Zbor je otvorio Ljubo Stojić, a zatim je dao reč Stevu Čoloviću, koji je govorio o značaju borbe protiv okupatora.

»Vi, komunisti, znate samo lepo da govorite« — počeo je svoje izlaganje Radojko Đurić na tom zboru, obraćajući se Stevu i njegovim drugovima. »Pravi Srbin i pravi hrišćanin treba da se upiše u četnike, a ne u partizane«.

Čim je Đurić završio svoj govor, na sto je skočio uvređeni Stevo Čolović:

»Mi komunisti smo za to da ujediniemo snage za borbu protiv Nemaca, a ne da ratujemo između sebe. Gospodin Đurić to ne želi, već nastoji da pripada onima koji žele da u točak istorije podmetnu kolic, koji žele da vuku vreme nazad. U partizanima

su ljudi koji vole svoj narod i slobodu, a ne lopovi i pljačkaši. . .»

Posle Stevovog govora, Mićo Luković i Petar Marković prihvatili su sklopljeni sporazum i pristali na saradnju sa partizanima. Uspostavljena je i zajednička komanda mesta, koja je imala zadatak da vrši mobilizaciju.

Tada je za partizanskog komandanta mesta izabran komunista Savo Popović, zemljoradnik iz Latvice (kasnije ga je zamenio Ljubiša Petrović, student iz Grdovića), dok je za četničkog komandanta mesta u Arilju izabran rezervni potpukovnik bivše jugoslovenske vojske Petar Marković.

Kada je počela zajednička mobilizacija, ispred zgrade sokolskog doma postavljena su dva stola: jedan četnički i drugi partizanski. Potom je počeo i upis ljudi. Za partizane su upisivali Mirčeta Vasiljević i Branislav Brane Milošević, dok su za drugim stolom sedeli učitelji Mile Milošević i Vlade Melović.

Četnici su, na sve moguće načine, agitovali da se kod njih upiše što veći broj ljudi, obećavajući da svaki onaj koji se upiše u četnike neće ići na front da gine i da će dobiti platu od Engleza.

Zajednička komanda mesta bila je u zgradi bivšeg Sreskog načelstva. I tamo se, u jednoj kancelariji, nalazio četnički, a u drugoj partizanski komandant mesta.

Četnička straža, čiji je komandir bio Ranko Bojović, čuvala je benzin ispod rasadnika, a partizanska, pod komandom pekarskog radnika Sretena Popovića, čuvala je benzin u vašarištu ispod Sokolskog doma. U dvorani doma bio je partizanski magacin sa hranom, a ekonom Komande mesta bio je stari komunista Vitomir Vitorović Moler. Ariljski lekar Aleksandar Vlajić Šaco mobilisan je da radi u privatnoj ambulanti, koja se nalazila u jednoj sobi Komande mesta.

Tog vremena je u Arilje došao kapetan Aleksandar Mišić, sin proslavljenog srpskog vojvode Živojina Mišića, koji je Stevu Čoloviću predao akt o zaključenom sporazumu za saradnju između četnika i partizana. U toku dana, Mišić je, zbog istog posla, produžio za Ivanjicu, jer je bio određen kao glavna veza između partizana i četnika, odnosno između Užica i Ravne gore.

Međutim, i pored sklopljenog sporazuma, 4. oktobra je došlo do prvog oružanog napada četnika na partizane kod Požege. Spor je rešen sporazumom, koji je bio delo Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, kako bi se izbegla bratoubilačka borba.

Za to vreme, ariljski partizani su se nalazili u Užicu i Prva ariljska četa pripojena je užičkim partizanima, koji su, pod komandom Slobodana Sekulića, poručnika bivše jugoslovenske vojske, krenuli vozom u pravcu Dobruna (Bosna). Išli su prvo vozom, a zatim, pošto su mostovi bili porušeni, pešice, bez obzira što su taj kraj držali Italijani. Oni su, kao gusenice, ogoleli ovaj narod koji je ostao bez igde ičega, pa je bilo potrebno zaštititi pozadinu Užica i osloboditi ovaj narod od pljačkaša. Druga ariljska četa bila je upućena ka Kosjeriću, gde su se pojavili četnici Filipa Ajdačića. Tamo su vođene žestoke borbe između četnika i partizana, pa je od Steva Čolovića, koji se tada nalazio u Užicu, traženo i dobijeno pojačanje.

Za to vreme, u prvoj polovini oktobra, u Arilje su upali četnici Boža Javorca, pošto je ono malo partizanskih stražara napustilo varošicu. Na čelu kolone bila je četnička crna zastava, koja je na sredini imala belu mrtvačku lobanju, ispod nje — dve ukrštene cevanice. Četnici su imali kose i bradu, na glavama šubare, a preko grudi izukrštane redenike, sa puščanim mecima. O pojasu su im visile bombe i kame, a gotovo svaki je nosio lance sa katancima, koji su pri hodu zveckali. Kada su kolone stigle u sredinu varošice, na ulazu od Ivanjice pojavila se limuzina Lisanskog rudnika, u kojoj se nalazio vojvoda Božidar Čosović Javorac, u pratnji svog zamenika Đura Smederevca. Stigao je pred Sokolski dom, a sačekali su ga Đurić i Marković. Pošto je ljudstvo bilo postrojeno, uz stepenice doma popeo se na balkon Božo Javorac i počeo da govori:

»Danas smo mi oslobodili Arilje iz koga smo zauvek isterali komuniste. Sada idemo u Užice da razjurimo tu komunističku bandu, jer ja sa njima neću pregovarati...«

Nekolicina Ariljaca, vernih kralju, pozdravljala je vojvodin govor, pa je čak i grupa devojčica priredila kraći program sa pesmom kralju: »Tebe, Pero, Srbi vole i za tebe boga mole, da se kući vratiš...«

Nekoliko članova Sreskog narodnooslobodilačkog odbora otišlo je u Sevojno da obavesti Steva Čolovića šta rade četnici Boža Javorca u Arilju. Posebno su mu pričali o pljačkama u Radobuđi. Stevo je zahtevao da se Ariljci vrate sa položaja prema Višegradu. Kada su, posle sedmodnevnih borbi u Bosni, stigli u Užice, Stevo je s njima, ispred zgrade Poljoprivredne škole u Sevojnu, krenuo u pravcu Arilja. Prvo je uputio Tihomira Jovičića, opančara iz Bogojevića, i Vojislava Popovića Pipca iz Vogošta, da se privuku do Arilja, povežu se sa partizanskim porodicama i saznaju jačinu snaga, naoružanja i ostalog kod javorskih četnika. Njih dvojica su stigli kući Milojka Nenadića Čikiriza u Vogoštu i njega zamolili da siđe u Arilje i od kafedžije Rajka Pantovića sazna te pojedinosti. Kada se Čikiriz vratio i obavestio o svemu, dvojica partizana su otišli u Radobuđu gde je u toku noći Stevo već stigao sa partizanima. Stevo je izvešten da u Arilju ima oko 200 četnika, da imaju 12 puškomitraljeza, da su svi naoružani puškama, ali da je prethodnog dana upućeno u Požegu više stotina prisilno mobilisanih seljaka iz gornjih sela ariljskog sreza.

Partizani su se odmorili i nahranili kod kuće Pera Radojevića Zelenkape, u Radobuđi, a u tri časa izjutra, 18. oktobra, po Stevovom naređenju, Moravička i ariljske čete krenule su prema Vogoštu iznad Arilja. Tog jutra je nad ariljskom kotlinom bila magla, ona je omogućila partizanima da se privuku u Žuniće, u Vogoštu, gde je izvršen raspored napada na Arilje.

U samo praskozorje, pošto je tačno raspoređena svaka desetina, vod i četa, partizani su počeli da se spuštaju ka Arilju. Meštani Vogošta su iz svojih kuća iznosili borcima toplo mleko, sir i kajmak, nudeći im da jedu pre nego što počnu napad.

»Nismo mi gladni«, — rekao je Stevo Čolović Miću Jevtoviću, koji je nosio kantu mleka, nudeći svakom partizanu da pije. »Vratite to kućama, jer mi imamo šta da jedemo...«

Sve do tada, Stevo Čolović nije ni mogao da shvati šta su sve javorski četnici činili po ariljskom kraju i kako je narod na njih ogorčen. Kad je to čuo, Stevo je drhtao od besa i odmah naredio da

partizani na svaki način moraju isterati četnike iz varošice.

Prvi sukob bio je na Mirotinu, nedaleko od Arilja. Tamo je jedna grupa partizana držala zasedu da ne bi četnicima stigla pomoć od Ivanjice i, kad je jedan četnik naišao vozeći se na biciklu, partizani su pripucali. On je skočio u kukuruz, ali se eho pucnjave čuo i u Arilje. To je za četnike bio znak da počinje napad, pa se otvorila borba. I dok su oni pucali »u maglu«, partizani su se privukli u varošicu. Prvom četom je komandovao Dragoslav Jojić, Drugom Đurđe Popović, a Trećom Momčilo Đonović. Pošto su četnici imali jaku zasedu na Rudinama, ispod samog groblja, Stevo je poslao grupu bombaša sa Danilom Krdžićem, da ona bombama rastera četnike. Pucalo je na sve strane, posebno kod Bjekića štale, oko ariljske crkve i ispod groblja. Bilo je mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Partizani su zarobili veliki broj četnika bez oružja i sa oružjem, ali su neke pustili kućama a druge streljali.

Jedna grupa zarobljenih nalazila se u štali Mića Čičovića, iznad samih paviljona. Stražu su čuvala dva partizana, od kojih je jedan bio Ljubinko Čirković. I dok su partizani »čistili« varošicu od četnika, grupa javoraca je od Ivanjice stigla u selo Latvicu kamionom, a odatle pešice do štale u kojoj su bili zarobljenici. Tu su ubili stražara Čirkovića, a zatim oslobodili zarobljene četnike, i zajedno sa njima pobjegli. Pored Čirkovića, u borbama u Arilju poginuli su partizani Dušan Bunardžić, opančar iz Arilja, Milosav Jevtović, zemljoradnik iz Vigošta, i Luka Mijušković, krojački radnik iz Bogojevića, dok je nekoliko boraca ranjeno. Četnici su imali znatno veći broj mrtvih.

Pošto su partizani pokupili oružje, očistili varošicu i uredili je, Stevo Čolović je organizovao miting na kome su govorili on i general Novaković, koji se još jednom zahvaljivao partizanima što su njega i njegove drugove oslobodili iz četničkog ropstva. Posle tog mitinga Stevo Čolović je naredio da se izvedu svi zarobljeni četnici i da stanu u krug. Svi Ariljci, koje su Javorčevi četnici pljačkali, prolazili su i prepoznavali pljačkaše. Od svih zarobljenih, 14 je izdvojeno i, posle suđenja vojnog suda, streljano. Ostale četnike je Stevo pustio da idu kućama, pod uslovom da više ne slušaju Boža Javorca.

Tada je u »Borbi« objavljeno saopštenje Vrhovnog štaba NOP Jugoslavije u kome se kaže:

»Ariljski bataljon Užičkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda izvršio je uspehu akciju čišćenja Arilja od nedićevsko-pećančeve pljačkaške bande Bože Javorskog, koja je ugrožavala sigurnost slobodne teritorije. Zarobljeno je 150 bandita, koji će biti izvedeni pred narodni sud i zaplenjeno blizu 200 pušaka. Gonjenje razbijenih ostataka ove bande nastavlja se...«

I u Biltenu broj 10. i 11. od 20. oktobra ostalo je zapisano:

»Arilje je ponovo u rukama partizana. Ponovnim oslobođenjem Arilja, partizani su počeli da kažnjavaju i uništavaju razbojničke pljačkaške bande i sluge okupatora Boža Javorskog i njemu sličnih, koji se kriju pod imenom četnika, a koji pale naša sela, pljačkaju naš narod, siluju naše žene i ubijaju starce i nevinu decu. Posle četiri i po sata borbe, partizani su ušli u Arilje i tamo zarobili preko 200 ovih bandita, zaplenili 200 pušaka... Ovom prilikom ubijeno je 10 pljačkaša, a ostatak razbojničke bande, koja beži u paničnom strahu, partizani i dalje gone. Stanovništvo u Arilju sa ogromnom radošću, ponovo je dočekalo svoje oslobodioce.

Partizani su ponovo ušli u Ivanjicu i time nju oslobodili od narodnih izdajnika i pljačkaša — javorskih četnika«.

I štab Užičkog partizanskog odreda izdao je 20. oktobra proglas protiv samozvanog vojvode Javorskog i njegove razbojničke družine.

Pošto je jedan broj boraca iz Ariljskog bataljona priključen Dragačevcima, a drugi upućen prema Ivanjici, jer su se četnici povukli prema Javoru, partizanima je govorio Stevo Čolović, a zatim je iz stroja izdvojio Milenka Jokanovića, dajući mu zadatak da ponovo obnovi rad omladinske organizacije u varošici i kulturno-zabavni život.

U međuvremenu je i u Užicu organizovan miting povodom stvaranja Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza, kome su iz Arilja prisustvovali Olga Bogićević i Milenko Jokanović. Kad su se vratili, sazvali su Sreski komitet SKOJ-a u Arilju, gde je Olga izabrana za političkog, a Milenko za organizacionog sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a. Olga je postala tada i član Sreskog komiteta KPJ, umesto Danila Krdžića. U Arilju je, na njihovu i Stevovu

Borci ariljskog kraja pred spomenikom na Ostrešu 1971.

inicijativu, organizovan Omladinski dan, kada su se sakupili omladinci iz varošice i sela i kada su dali svečanu reč da neće ispustiti oružje iz ruku dok i jedan fašista bude koračao po našoj zemlji.

Omladina je u tom vremenu bila veoma aktivna: rasturala je propagandni materijal, organizovala radne akcije, a u varošici se i danju i noću čula pesma. U Latvičkom polju, iza Mirotina, s desne strane puta za Ivanjicu, bila je napravljena velika petokraka zvezda od kreča veličine 50 metara. Ona je bila postavljena na sredini polja u Bogojevićima, a svuda okolo bili su stogovi šašine, koji bi, u slučaju nailaska ruskih aviona, bili zapaljeni. Bio bi to znak da je aerodrom spreman da primi pomoć od specijalne jedinice obučene za partizansko ratovanje. Partizani, zajedno sa Stevom, čvrsto su verovali da će Rusi poslati pomoć, zbog čega je vod partizana iz Druge ariljske čete morao da dežura. Kad god se čuo zvuk aviona, mnogi ljudi su trčali stogovima šašine uzvikujući: »Evo ih, evo ih«, ali se, gubljenjem zvuka aviona, gubila i njihova radost.

Prvog oktobra, kada je bio pazarni dan (petak) i kad je deo Ariljaca sa Dragačevcima otišao da učestvuje u oslobođenju Čačka, Stevo Čolović je došao iz Ivanjice u otvorenom automobilu. Imao je nameru da ponovo govori Ariljcima o potrebi zajedničke borbe protiv okupatora. Negde ispred podne, Stevo se popeo na sto koji je bio na sredini pijace, i, kad se svet okupio oko njega da čuje šta ima novo, Stevo je govorio da se ne sme dozvoliti bratoubilačka borba između četnika i partizana, da sve snage treba usmeriti u borbu protiv okupatora, i da se treba čuvati neprijatelja. Baš tada, začuo se zvuk aviona, a zatim piska nemačkih »štuka«, koje su pre toga bombardovale položaje na Bukovima kod Užica. Nemci su tada pokušavali da se iz tri pravca od Valjeva probiju ka Užicu, jer su znali da između partizana i četnika vlada netrpeljivost.

»Beži, narode, sad će bombardovanje!« — čuo se glas.

Kad je to neko uzviknuo, u narodu je nastala panika. Neki su počeli i da beže. To je ugledao Stevo, pa je počeo da viče:

»Stojte, ljudi, kud bežite. Nemojte biti kukavice. Zar ne vidite da neprijatelj želi da izazove paniku i ovde, u našim redovima, i da omete naš današnji zbor. Mi se često pitamo gde je neprijatelj, a evo

vam najboljeg primera — da se on nalazi i ovde, među vama, odnosno u našim redovima...»

I ljudi i žene su bili postiđeni, jer su videli koliko je Stevo bio ljut. Neki su govorili: »Videli smo da mu varnice sevaju iza zuba«.

U međuvremenu, Vrhovni štab i drug Tito nastojali su u Užicu da odvoje četnike Boža Javorskog od drugih četnika koji su bili pod komandom Draže Mihailovića, da bi se izbegao frontalni sukob. Po sećanju Mate Ujevića, Vrhovni štab i Tito tražili su više podataka o Javorskom i njegovim bandama pre nego što bi odobrili napad na njih. Te podatke dali su zajedno Stevo Čolović, Milosav Matović, Venijamin Marinković i Mate Ujević, a drugu Titu ih je preneo Milinko Kušić, komesar Užičkog partizanskog odreda »Dimitrije Tucović«. Tito je o tome obavestio i kapetana Mitića, a ovaj Dražu Mihailovića, tako da se i Draža, prividno, odrekao Javorskog. Tek tada je Vrhovni štab odobrio akciju protiv Boža Javorskog.

Po nalogu Vrhovnog štaba, Stevo Čolović je formirao takozvani Poterni bataljon za uništenje bandi Boža Javorskog. Taj bataljon su sačinjavali: Prva četa Dragačevskog bataljona, jedna takovska i jedna ariljska četa. Komandant bataljona bio je Desimir Ćirjaković, a komesar Radovan Grković. Bataljon je krenuo u akciju 20. oktobra, da bi do kraja tog meseca vodio i nekoliko sporadičnih borbi protiv bandi Javorskog, koje su se ili razbežale ili izmešale sa drugim četnicima Draže Mihailovića. U stvari, četničko odricanje od Javorskog bilo je samo laž, što se i kasnije potvrdilo.

Sporazum i četnička izdaja

Prvog novembra je Stevo rekao Neđu Vukotiću, koji ga je zamenjivao u Komandi mesta da tog popodneva želi da bude na planini Javor, kako bi sklopio sporazum sa Purićevim četnicima o nenapadanju. Znajući da Stevo ne voli da mu neko prigovara na ono što on naumi da uradi, Neđo ga je pažljivo opomenuo da povede računa o sebi i da ne veruje mnogo četnicima. Stevo je sa osmehom odbio ovakve prigovore, pa su zatim obojica krenuli kolima. Kada su stigli u štab u Ivanjici, Stevo je saopštio okupljenim borcima da će on, Neđo Vukotić i Dragoslav Jojić, otići na Palibrčki grob, radi pregovora

sa četničkim vođom Purićem i da će se otuda vratiti za dva sata.

Kamionom, koga su poslali četnici, trojica partizanskih rukovodilaca krenuli su prema Javoru. S njima je putovao i četnički oficir Mitić, koji je bio određen za vezu sa partizanima. Kada su stigli na Palibrčki grob, Mitić ih je odveo u jednu kafanu, gde se već nalazilo dvadesetak četničkih glavešina sa Purićem i Mojsilovićem, dragačevskim vojvodom. Na sredini prostorije nalazio se dugačak sto, dok je u uglu bio kazan sa kuvanim kačamakom, čabar sa sirom i kajmakom i bakrač sa vrućom rakijom.

Mitić je upoznao Steva i njegove drugove sa Purićem i njegovim četnicima. Tom prilikom je Purić, upoznajući Steva sa ostalim, govorio:

»Ovo je vojvoda Stevo Čolović«.

Tada se Stevo nervirao, sećajući se da ga je tako oslovljavao i Radojko Đurić iz Vrana, očekujući, valjda, da i njega Stevo tako oslovljava. Zato je i rekao Puriću:

»Nisam ja nikakav vojvoda, već običan partizanski borac, pa vas molim da me oslovljavate sa »druže«, kao što to čine i moji borci, moji drugovi...«

Dok su Stevo i njegovi drugovi bili obučeni u odela kombinovana od seljačke i vojničke odeće, dotle su Purić i Mojsilović nosili kitnjasta šumadijska odela (koporan i zubun išaran bućmom), na glavaama šubare sa kićankama, a na šubarama četnički znak — mrtvačka glava i dve koske. Preko grudi su im bili izukrštani redenici sa puščanim mecima, na kukovima su visile bombe, za pojasom kame...

Čim su seli za sto, četnici su počeli da donose vruću rakiju. Ali, Stevo, Dragoslav i Neđo su se zahvalili, govoreći da ne piju rakiju. Na to je Purić dobio Stevu:

»Sigurno da ovi tvoji komunisti ne smeju da piju rakiju od tebe«.

Pošto su četnici počeli da se smeju na tu Purićevu žaoku, Stevo je namignuo Dragoslavu i Neđu, da uzmu po čašu vruće rakije. Potom su svi ručali, a zatim su počeli pregovori. Prvi se za reč javio Purić, iznoseći svoje predloge. Stevo, Dragoslav i Neđo bili su iznenađeni, jer ono što je on govorio — za njih je bilo prihvatljivo.

Iznenađa, pred kafanu je stupilo petnaestinu naoružanih partizana. Četnici su bili zabezeknuti, ali

im je Stevo objasnio da je on rekao da će se vratiti u Ivanjicu za dva sata. Kako je to vreme već prošlo, partizani su krenuli da vide zašto se kasni sa povratkom. Zatim su se partizani vratili u Ivanjicu, a ovi su nastavili pregovore.

Posle opširnijih razgovora i pretresanja situacije, zaključen je sporazum u osam tačaka.

U sporazumu je precizirano da se u roku od 24 sata prekine oružana akcija protiv Javorskog, jer je izjavio da želi da pristupi četničkim odredima Draže Mihailovića; da se Moravički odred obavezuje da će uzeti u zaštitu sve partizanske odrede i pojedince od eventualnih napada odreda i pojedinaca pod komandom Božidara Čosovića Javorskog; da će stražu u Ivanjici vršiti naoružani građani, a svi drugi, i četnički i partizanski borci, biće upućeni na položaje koje im nadležne komande odrede. U jednoj tački se naglašava da će se obe strane i svi potpisnici lično truditi da se ovaj sporazum iskreno i odmah počne izvršavati, s tim da će formalno stupiti na snagu 4. novembra 1941, dok ga nadležni štabovi odobre.

Za komandu četničkih odreda Jugoslovenske vojske u srezu moravičkom sporazum su potpisali: Nedeljko Stefanović, učitelj iz Prilika, Radoslav Spasojević, student iz Ivanjice, Milan Purić, advokatski pripravnik iz Ivanjice, Branko Marinković, policijski pisar iz Ivanjice, a sa partizanske strane, odnosno za komandu Ariljskog narodnooslobodilačkog partizanskog bataljona: Stevan Čolović, Dragoslav M. Jojić i Nedeljko Vukotić.

Stevo Čolović je bio vrlo raspoložen što je potpisan ovaj sporazum. Naredio je da se odmah povuku stražari u Ivanjici iz zaseda, jer nema nikakve opasnosti od četničkog napada. Ljudi su umorni, pa treba ostaviti samo patrole u Ivanjici i ništa više. Zato je Stevo rekao Neđu da u sela oko Ivanjice pošalje kurire koji će pozvati narod na zbor, na kome bi Stevo govorio o sporazumu sa Purićevim četnicima:

»Ne bi trebalo noćas povlačiti ljude sa položaja« — primetio je oprezno Dragoslav Jojić — »jer je ovo sa četnicima još nesigurno. Ako noćas ne bude ništa, lako ćemo ih sutra povući u Ivanjicu, pa neka se odmaraju...«

»Neka to bude tvoje mišljenje, ali neka se uradi onako kako sam ja rekao, jer smo se gore dugo

vorili da budemo iskreni. Već šest noći držimo ljude u zasedi i oni su iznureni».

Kada su stigli u zgradu, gde je bio smešten štab Ariljaca, Steva i njegove drugove sačekao je Mićo Matović, učitelj, Venijamin Marinković, profesor užičke gimnazije i Dragan Milivojević. Stevo im je saopštio da je sa četnicima sklopljen sporazum i da više neće biti bratoubilačke borbe. U međuvremenu su stigli i partizani iz zaseda, pa su svi razmešteni na odmor: neko u zgradu štaba, neko u osnovnu školu, poresku upravu. . .

Tada je u Ivanjici bilo svega oko 150 partizana.

Purićevi četnici su pratili Steva i njegovu grupu, videli da su povučene zasede i da su svi raskomčeni. Bili su više nego srećni, zato što će lako moći da izvrše napad i udare nož u leđa partizanima. Drugog novembra, izjutra, u četiri časa, četnici su napali partizane u Ivanjici. Javorskim sokakom upali su u centar varošice, ispeli se na krovove kuća i pucali na partizane, ili su ih hvatali na ulicama. Javorčevih, Purićevih i Mojsilovićevih četnika je bilo nekoliko stotina.

Kad su se čule prve puške, Dragoslav Jojić, koji je obavljao dužnost zamenika komandanta bataljona (jer se Gavrović nalazio u Arilju), iskočio je iz zgrade bivšeg Sreskog načelstva i, preko ulice, upao u zgradu gde je bio štab da bi rekao Stevu o napadu četnika. I Stevo je hitno naredio da se ljudstvo rasporedi za odbranu. Dok je on trčao u pravcu Prve čete, čuo je kako eksplodiraju bombe u zgradi bivše Poreske uprave, gde se nalazio još jedan vod partizana. Nekim slučajem, bombe su eksplodirale u hodniku, a ne u sobi gde su partizani spavali.

Čim su bombe eksplodirale, Ariljci su poiskakali napolje kroz prozore, kako bi se, preko mosta na Moravici, probili do štaba. Međutim, četnici su vatru usmerili na ovaj most, želeći da njegovim zauzimanjem spreče partizanima povlačenje. Oni su znali da im je bilo važno da se prebace preko ovog mosta. Komandir ove grupe, Miloje Marković, kao i Velimir Vraneš, pokušali su da se prebace. Miloje je uspeo da stigne u jedan vrbljak, ali je bio teško ranjen. Umro je posle jednog sata. Kuršum je pogodio i Velimira.

Prva četa se nalazila u Javorskoj ulici, a njom je komandovao Miodrag Savović. I ona se borila protiv četnika, koji su podmuklo napadali sa svih

strana, a najviše sa krovova kuća odakle su i bacali bombe. Najžešća borba bila je kod mosta prema Arilju, jer je tu bila šansa Ariljcima za eventualno povlačenje. Četnike je tu zaustavljao svojim puškomitraljezom komunista Dušan Radović Šnajco.

U borbi je učestvovala i Moravička partizanska četa, kao i kombinovani vod Ariljske čete pod komandom Miša Stojića iz Krušnice. Oni su pred sam napad četnika došli u Ivanjicu sa terena. Taman kad su stigli došlo je do ovog napada.

»Ne bojte se, drugovi, i ja sam sa vama!« — vikao je Stevo Čolović, stupajući u borbu, kad je istrčao iz štaba.

Umuknuo je vrlo brzo, jer je bio pogođen. Kad je Ratko Jovanović video da je Stevo pao ranjen, uzeo je njegov kratki konjički karabin i, iz njega, počeo da puca na četnike imitirajući glasom Steva Čolovića. Ta njegova veština imitiranja spasila je, izgleda, živote mnogim Ariljcima. Ratko Jovanović je naredio Radošu Lukoviću da se privuče do Steva i da ga skloni. Njemu se privukla i bolničarka Ljubinka Đorđević, misleći da mu može ukazati pomoć.

Dok je trajala borba, Purić je zahtevao dva puta da se partizani predaju i da se povuku. Oni na to nisu pristajali, što je četnike iznenadilo. Zato su oni počeli da se povlače zbog partizanskih protivnapada. Pošto su oni napustili varošicu, partizani su videli da je Stevo mrtav. Kako je Dragoslav Jojić, zbog nekog nesporazuma sa Neđom Vukotićem, u toku borbe napustio Ivanjicu, odbijajući da primi komandu nad partizanima, a Neđo Vukotić odmah otišao u Arilje da traži pojačanje, partizani su ostali bez svoga rukovodstva. Nastala je izvesna zabuna, pa su, nadajući se ponovnom napadu četnika, nameravali da se povuku iz Ivanjice. Zahvaljujući prisebnosti nekoliko starijih partizana, to nije učinjeno. Oni su zaposeli sve položaje i ponovo čuvali Ivanjicu od napada četnika. Kasnije je stiglo i pojačanje iz Užica. O tome kako je došlo do tog pojačanja, napisao je svoje sećanje Ljubodrag Đurić:

»Uzalud je Milinko Kušić, politički komesar Užičkog partizanskog odreda, pokušavao da uspostavi vezu u toku 2. i do popodne 3. novembra. Četnici su prekinuli telefonsku vezu sa Ariljem. Kušić je obavestio druga Tita o svojim sumnjama u pogledu Ivanjice, te je predložio da se pošalje pomoć našim jedinicama tamo. Kušić je odabrao mene, te me je

predveče 3. novembra odveo kod druga Tita. Tito nas je primio u svojoj skromnoj kancelariji u zgradi Narodne banke, ispred trezora. To je bio moj prvi zadatak koji sam lično primio od druga Tita. Zadatak se sastojao u sledećem: da u toku večeri krenem automobilom za Arilje, da prikupim u Arilju sve naše raspoložive delove jedinica i da u toku noći pođem ka Ivanjici, razbijajući usput četničke bande. Takođe, usput trebalo je opraviti telefonsku liniju, a po stizanju u Ivanjicu, obavestiti njega ili Kušića, bilo telefonom ili kuririma.

Drug Tito je zadržao nas dvojicu na večeri, dok se pripremio automobil za moje prebacivanje do Arilja. U Arilje sam stigao negde oko 23 sata. Tamo sam zatekao jednu ariljsku četvu, koja se tek vratila iz neke akcije. Borci ove čete su spavali mrtvim snom od umora, dok se za njih kuvala večera u kazanu. Pošto borci nisu ništa jeli toga dana, sačekali smo dok večera bude kuvana, pa smo iza ponoći krenuli putem ka Ivanjici. Komanda mesta u Arilju trebalo je da iza nas pošalje ekipu koja bi pravljala telefonsku liniju.

Usput smo sa jednom desetinom rasterali četničke bande u Radaljevu, a sa drugom desetinom poviše Prilika. Kod Prilika smo sreli tužnu pratnju od nekoliko boraca koji su pratili kola sa kovčegom u kome je ležao poginuli politički komesar Ariljskog partizanskog bataljona, drug Stevan Čolović. I mi smo mu odali vojničku počast, kivni na četničke krvopije, a zatim smo nastavili svoj put ka Ivanjici, u koju smo stigli popodne.

Moj dolazak u Ivanjicu delovao je kao melem na ranu, jer je utučenost sa gubitkom druga Stevana Čolovića bila prevelika.

Zadatak je, u neku ruku, bio izvršen, ali je pomoć stigla prekasno.

Kada je drug Tito doznao za pogibiju Steva Čolovića bio je veoma tužan, a Vladimir Dedijer je u svoj Dnevnik zapisao sledeće: »Poginuo nam je jedan od najboljih politkoma u Srbiji«.

Povodom pogibije Steva Čolovića, Narodnooslobodilački odbor u Arilju izdao je Proglas narodu sreza u kome se kaže:

»...Naše Arilje izgubilo je deset hrabrih svojih boraca. Ono je izgubilo najdražega među najdražim, najboljega među najboljim, velikoga svoga borca za prava radnog naroda, seljačkog prvoborca Steva

Bista narodnog heroja, Steva Čolovića, otkrivena u Domu učenika »Stevan Čolović« u Beogradu (22. februara 1978) — rad vajara Milana Vergovića (snimak: Slobodan Bočarski)

Čolovića. Deset hrabrih partizana nešlo je smrt od izdajnika srpstva i slugu okupatora . . .«

Između ostalog, u ovom Proglasu se pominju i imena Ljubiše Savovića, Velimira Vraneša, Miloja Markovića, Slobodana Sarića, Strajina Vasiljevića, Milenka Đukovića, Ratka Krstića, Vitomira Vitorovića i Slavka Savovića.

Trećeg novembra izjutra preneseno je deset mrtvih partizana iz Ivanjice u Arilje. Mali gradić na ušću dveju reka, Moravice i Rzava, bio je tog dana pun sveta. Došli su ljudi, žene, omladina i deca da isprate Steva Čolovića i njegove drugove. Na samoj raskrsnici odakle se kreće prema groblju, od Steva se oprostio Pero Radojević Zelenkapa. Stavljaajući kapu sa petokrakom zvezdom na Stevov kovčeg, on

je jecao kao da sahranjuje sina jedinca. Na groblju su govorili Slobodan Penezić Krcun, Milinko Kušić, Nedo Vukotić, Olga Bogićević i još neki.

Stevo Čolović je proglašen za narodnog heroja 14. decembra 1949. godine.

Kada su Ariljci, 2. novembra 1964. godine (na dan Stevove pogibije), otkrivali spomenik palim borcima, u Parku heroja u Arilju, jedan od najbližijih saradnika Steva Čolovića iz ustaničkih dana 1941, Svetolik Lazarević, diplomirani pravnik i rezervni pukovnik JNA, rekao je pred narodom ovog kraja:

»... S bolom i tugom se sećamo onih koji su umrli da bismo mi živeli. Danas među nama nema cele komande Prve ariljske čete: Steva Čolovića, Milosava Vujovića, Vojislava Pajića i Neđa Vukotića; nema obojice komandanata mesta u Arilju: Sava Popovića i Ljubiše Petrovića; nema predsednika prvih narodnooslobodilačkih odbora: Nedeljka Krdžića i Ljuba Stojića; nema Pajka Antovića, sekretara sreske partijske organizacije posle Stevovog odlaska u četu; nema Milorada Mitrovića, Ljubiše Nenađića, Rada Krupnikovića, Danila Krdžića, Draga i Ratka Jovanovića, braće Vasiljevića, braće Vukotića, braće Todorovića, braće Mihailovića, Radoša Bojovića, Radiše Radosavljevića Šoše, Radovana Majstorovića i mnogih drugih... Svi su oni dali svoje živote, svoju mladost, sva svoja nadanja i maštanja, pali su za slobodu svog naroda, za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije, za bolji i lepši život. Pali su za to da boj koji su oni vodili bude poslednji...«

Stevo Čolović je zablistao i nestao — kao meteor.

Živeo je samo tridesetak godina i, zahvaljujući svojoj opredeljenosti i svom pregalačkom revolucionarnom radu, vinuo se u visine. Živeo je u vremenu kada su se od komunista za pobedu ideje tražili najveća odricanja i žrtve, pa i život. On je i u tome dao primer.

I Z V O R I

Arhivi

Istorijski arhiv u Beogradu
Međuopštinski istorijski arhiv u Titovom Užicu
Međuopštinski istorijski arhiv u Čačku

Biblioteke

Veća Saveza sindikata Jugoslavije u Beogradu
Muzeja revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije u
Beogradu

Literatura

Listovi, časopisi, zbornici, monografije i druge publikacije iz vremena od 1925. do 1980. godine (oko 100 bibliografskih jedinica)

Sećanja

Zdravko Aleksandrić, Spasenija Cana Babović, Stevan Boljević, dr Pavle Gregorić, dr Radivoje Davidović, Dragoslav Dragutinović, Mika Đokić, Desimirka Đoković, Milenko Đoković, Dragoljub Đukić, Ljubodrag Đurić, Olga Živković, Grga Jankes, Isa Jovanović, Mika Jovanović, Dragoslav Jojić, Milan Jojić, Milan Krdžić Cico, Svetolik Lazarević, Svetozar Lakićević, dr Salomon Moni Levi, Radojko Luković, Slavko Luković, Savo Medan, Cvetin Mihailović, Slavko Nedeljković, Dragić Pantović, Slobodan Penezić Krcun, Đorđe Pilčević, Đuro Pucar Stari, Jovan Radovanović, dr Radoslav Sandić Ciro, Radovan Sekulić, Ratko Sofijanić, Petar Stambolić, Spasoje Stanisavljević, Svetislav Stefanović Čeća, Momir Tomić, Milojko Ćirjaković, Radosav Crnković, Vitomir Čvorović, Rodoljub Čolaković, Vukosava Čolović i Ljubomir Šušaković.

Autori srdačno zahvaljuju na pomoći i saradnji.

S A D R Ž A J

	Porodica	7
	Školovanje	8
	Samački život u Beogradu	11
U Savezu trgovačkih pomoćnika — prvoj revolucio-	narnoj organizaciji	15
	Čolović postaje skojevac	17
	Delegat Pokrajinske konferencije SKOJ-a	19
	Član i predsednik beogradskog »Abraševića«	21
	Dani kraljeve diktature	25
	Pred Sudom za zaštitu države	27
	Na robiji u Sremskoj Mitrovici	29
	Po kazni — u Lepoglavu	30
	Za štrajk gladu — po svaku cenu	31
	Prilika za čitanje, učenje i pisanje	33
	U Mariboru — zajedno sa Josipom Brozom	34
	Kako shvatiti mladog buntara	37
	Još jednom Mitrovica — pa sloboda	38
	U neboračkoj jedinici u Bitolju	39
	Brak bez dece	43
	Snažan propagandist	45
	Petomajski izbori	47
Posle štrajka radnika osnovana prva partijska ćelija		48
	Prva skojevska organizacija	51
	Obešen, a peva	52
	Aktivnost i na vežbi u Borovu	55
	Posebna briga o razvoju sela	56
	»Skupljajte oružje, trebaće!«	60
	Proglas CK KPJ	61
	Na Ostrešu formirana Prva ariljska četa	66
	Uvek s narodom	68
	Kazne za poslušnost okupatoru	69
	Duel dvojice revolucionara	71
	Iz akcije u akciju	72
	Razoružanje žandarma u Brekovu i Arilju	73
	Iz »Zapisa« Rodoljuba Čolakovića	75
	Čuveni su postali Ariljci	77
	Prvo oslobođenje Arilja	79
	Neprijatelji dižu glave	81
	Nemci se spremaju za napade	84
	Ariljci u oslobođenom Užicu	87
	Pokušaj saradnje sa četnicima	89
	Drugo oslobođenje Arilja	92
	Sporazum i četnička izdaja	97
Izvori (arhivi, biblioteke, literatura, sećanja)		107

Izdavač

NIRO »Dečje novine«
Gornji Milanovac

Za izdavača

Miroslav Petrović,
generalni direktor

Recenzent

Jovan Radovanović

Uređivački odbor

Radmilo Lale Mandić
Mirko Vujačić
Stanica Milošević
Ivo Matović
Dragan Milovanović

Urednici

Radmilo Lale Mandić
Ivo Matović

Lektor

Dragan Pavlović, prof.

Korektor

Bojana Uzelac

Grafički dizajn

Veljko Trojančević

Tehnički urednik

Mirjana Avramović

Štampa

GIRO »Prosveta«, Požarevac

*Štampanje u tiražu od 3.000 primeraka
završeno septembra 1980. godine*

